

Història de l'art castellonenc: La producció bibliogràfica, estat de la qüestió.

F. Olucha Montins

L'intent de donar una visió de conjunt de la producció bibliogràfica referida a l'art castellonenc al llarg de la història és tasca prou complicada. I encara ho és més si el que intentem és plantejar un estat de la qüestió que no volem pas obviar, tot adreçat a plantejar interrogants i camins a seguir.

I és que, tot i disposar d'estudis generals, guies o catàlegs que ens poden servir de base per coneixer el que han estat les activitats artístiques a les nostres terres, el tema està inèdit.

Dos grans apartats establirem en aquesta aproximació: un de generalitats, i el segon, adreçat a donar una visió general de la història de l'art castellonenc, plantejant l'estat de la qüestió per períodes i assenyalant la bibliografia existent que coneixem.

Generalitats

El primer que ens aporta algunes dades d'interés per als nostres propòsits és el borrianenc Martí de Viciana¹. Amb posterioritat, l'alemany Koc, en descriure el viatge de Felip II per les nostres terres, també ens diu quelcom aprofitable². Però, tanmateix, tal vegada siga Ponz³ qui millor s'aproparà a nosaltres i ens oferirà nombroses observacions i dades d'interés. Cavanilles⁴, per dissort, a puntes penes asenyala quelcom relacionat amb l'art i el Pare Villanueva⁵, malahuradament, sols ens parla de Segorb.

Orellana⁶, qui no s'apropà pas a les nostres terres, adquirí, tanmateix, algunes notícies interessants que per comparació encara podem considerar útils. Cean⁷, per la seua banda, es limita a repetir el que va dir Orellana

1 *Crónica de la inclita y coronada ciudad de Valencia*. València 1566.

2 *Relación del viaje hecho por Felipe II, en 1585 a Zaragoza, Barcelona y Valencia*. Madrid 1876.

3 *Viaje de España 1772-1794* (18 Vols). Reed. Madrid 1947.

4 *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia* València 1795-1797.

5 *Viaje literario a las iglesias de España*. Madrid 1806.

6 *Biografía Pictórica Valentina*. València 1967.

7 *Diccionario histórico de los más ilustres profesores de las Bellas Artes en España*. Madrid 1800 (6 Vols).

i algunes dades més, mínimes si es vol, però que sempre cal contrastar, aporta Madoz⁸.

La primera guia de caracter general és la de Mundina Vilallave⁹ en la qual es barreja, com és propi en l'època, la narració històrica amb la descripció monumental. Aquest model el continuarà Teodor Llorente¹⁰, si bé no de manera exhaustiva, ni aturant-se en cada localitat com Mundina, tant sols en aquells monuments que li interessien.

En 1892, el cronista de la província J.A. Balbás¹¹ en una publicació reblida de notícies, aportarà algunes dades procedents d'arxiu, que sempre son d'agrair, tot i que l'obra presenta un corpus característic de l'esperit decimonònic.

Ja en el nostre segle, quan a començaments s'inicia la tasca de redacció del Catálogo Monumental de España, la província de Castelló s'encomanà en 1917 a Tramoyeres Blasco¹², el qual si bé no feu en algunes ocasions més que no pas copiar de materials bibliogràfics, en altres aporta dades d'interés, amb descripcions precises. Amb tot però, per dissort, l'obra restà inèdita.

En 1902 aparegué una molt bona guia artística, és la de Fernando Miralles¹³ que si bé còpia en part Mundina, aporta de vegades dades interessants i encara és utilitzable. Molt més important i remarcable és el paper que desenvolupà Sarthou Carreres¹⁴ sobre tot per la seua *Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Castellón*, 1913, en la qual, seguint un intent generalitzat aleshores a Espanya, junt a dades de caracter geogràfic i històric, aporta notícies de caire artístic, com feu Mundina, de cadascuna de les localitats castellonenques. Cal destacar en aquesta obra, encara d'utilitat notable, la participació de R. Huguet en el capítol dedicat a les Belles Arts, el qual per primera vegada realitzà, o millor dit, intentà realitzar, una síntesi global de l'art a les terres castellonenques fins aleshores.

Pocs anys més tard, en 1923, Elias Tormo, amb la seua guia *Levan-te*, en la qual hi ha referències a les poblacions més importants de la nostra província, ofereix una panoràmica general de l'art valencià, en la qual par-

---

8 *Diccionario geográfico, estadístico, histórico de España y sus posesiones de ultramar*. Madrid 1845-50.

9 *Historia, geografía y estadística de la Provincia de Castellón*. Castelló 1873.

10 *Valencia, sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia*. València 1887-1889.

11 *El Libro de la Provincia de Castellón*. Castelló. 1892. Reedició facsimil 1992.

12 El Catàleg es conserva en l'actualitat en l'Institut Diego Velazquez del Consell Superior d'Investigacions Científiques de Madrid. Vegeu al respecte ZARAGOZA CATALAN «Noticias sobre el Catálogo Monumental de Castellón de Luis Tramoyeres Blasco» en *Actas Primer Congreso de Historia del Arte Valenciano*. València 1993, pp 717-172.

13 *Guía del Obispado de Tortosa*. Tortosa 1902.

14 Per a la redacció d'aquesta obra, Sarthou aprofita material d'altres llibres anteriors com *Viaje por los santuarios de la provincia de Castellón*. Castelló 1900 i *Impresiones de mi tierra*. Borriana 1910.

ticipen les terres de Castelló, que ha estat vigent fins no fa gaire.

Fins 1967 no es torna a intentar de bell nou la realització d'una nova guia artística de la província d'ampli espectre. Estarà Josep Sánchez Adell¹⁵ qui la treballarà, la qual, amb succesives reedicions, ha estat d'utilitat notable per a molta gent. De més recentment apareix, en 1983, és el *Catàleg de Conjunts i Monuments de la Comunitat Valenciana*, on es recullen aquells edificis que administrativament estan declarats monuments o bé en tramit d'incoació.

Uns anys abans, en 1978, Garin Ortiz de Taranco¹⁶ ens oferirà una visió general de l'art en les tres províncies valencianes, molt divulgatiu, incidint molt poc en les terres castellonenques, i pocs anys despres, Gascó Sidro¹⁷ en una obra col·lectiva, farà un intent de síntesi de l'art castellonenc, per dissort prou flux. Molt més interessant i aprofitosa és l'aportació de Pérez Sánchez¹⁸, puix es tracta d'un treball solid, acurat i ple de suggeriments, en el qual es dóna una aproximació diacrònica de l'art de les tres províncies valencianes, encara molt valid i en el qual les manifestacions de les nostres terres ocupen l'espai i la importància que mereixen.

En 1986, l'Editorial Tres i Quatre, encetà la publicació d'una *Història de l'Art al País Valencià*, en dos volums, que amb participació de diversos autors, el que fa que hi haja capítols més complets que altres, esdevé el primer intent ferm de fer un manual amb pretensions d'oferir dades sòlides i ben establertes. En aquesta publicació, el panorama artístic de les nostres terres ocupa, per primera vegada en un obra d'aquest tipus, el paper que li pertany, per la qual cosa, son molt valides moltes de les suggerencies i plantejaments allí exposats. Un intent semblant animà la *Historia del Arte Valenciano* que en 6 volums i sota la direcció d'Aguilera Cerni publicà el Consorci d'Editors Valencians des de 1986 a 1990.

Més proxim en el temps es la *Historia de Castellón*, publicada pel diari Levante de Castellón en 1989, en la qual hi ha un total de cinc fascicles dedicats a analitzar l'art realitzat per aquestes comarques, la qual cosa la converteix, avui per vui, en l'única obra que ofereix, dintre d'un plantejament monogràfic, un estudi de les activitats artístiques a la nostra província.

De 1990 és *Castellón de la Plana y su Provincia*¹⁹, una guia de la província d'ample espectre, en la que es fa un recorregut per tots aquells monuments més significatius i en la qual hi ha abundoses dades històriques i artístiques, interessantíssimes i molt aprofitables.

---

15 *Guia de la Provincia de Castellón*. Castelló 1967.

16 *Historia del Arte Valenciano*. València 1978.

17 «Historia del Arte» en *La Provincia de Castellón de la Plana. Tierras y Gentes*. Castelló 1985.

18 «Arte» en *Valencia, Tierras y Gentes*. Madrid 1985.

19 SANCHEZ ADELL, RODRIGUEZ CULEBRAS i OLUCHA MONTINS. *Castellón de la Plana y su provincia*. Castelló. Inculca. 1990.

Dintre d'aquest apartat de generalitats pensem que és precis esmentar també aquells treballs que barregen els aspectes històrics i els artístics i que es refereixen a zones i llocs de la província. Entre els primers, dedicats a zones i comarques, cal esmentar els referents a les comarques de Els Ports de Morella i el Maestrat de Segura Barreda, Milian Boix, Milian Mestre, Gamundi i també els diversos treballs de Beti Bonfill²⁰. Per a la zona de Segorb i el Palancia encara és útil i vigent l'obra del bisbe Aguilar²¹.

Dels segons, dedicats a pobles i viles, cal recollir uns quants títols; uns per dedicar-se expressament al tema artístic, i altres perquè proporcionen suficients notícies com per a ésser necessària tota consulta, oblidant-nos de molts altres que no aporten cap novetat²².

20 SEGURA BARREDA, J. *Morella y sus aldeas*. Morella. 1868; MILIAN BOIX, M. *Morella y su Comarca. Turismo, historia y arte*. Morella 1952; MILIAN MESTRE, M. *Morella y sus puertos*. Valencia 1983; MILIAN BOIX, M i SIMÓ CASTILLO, J. *El Maestrazgo histórico y Morella (Puertos y Comarca)*. Vinaròs 1983; GAMUNDI CARCELLER, S. *La comarca de Els Ports. Su patrimonio y sus gentes*. Morella 1994; BETI BONFILL, M. *Morella y el Maestrazgo en la edad Media*. Castelló 1972; BETI BONFILL, M *San Mateo Benifassa y Morella*. Castelló 1972. Per al Maestrat també cal tenir present ALONSO BAYON, J.L. *Catálogo arquitectónico del Maestrazgo*. 1ª parte. Castelló 1995 i CANTOS ALDAZ, F i AGUILLELLA ARZO, G. *Inventari d'ermites, ermitatges i santuaris de l'Alt i Baix Maestrat (Castelló)*. Castelló 1996.

21 *Noticias de Segorbe y su Obispado*. Segorb (2 vols) 1890.

22 Sobre la capital, Castelló, la bibliografia és abundantíssima. Mereixen esmentar-se les obres de BALBÁS CRUZ, J. *Casos y cosas de Castellón*. Castelló 1884; LLISTAR ESCRIG, A. *Historia de la provincia de Castellón*. Valencia 1887; GIMENO MICHAVILA, V. *Del Castellón Viejo*. Castelló 1926; SANCHEZ ADELL, J, OLUCHA MONTINS, F, SANCHEZ ALMELA, E. *Elenco de fechas para la historia urbana de Castellón*. Castelló 1994 i l'encara vigent i interessant de TRAVER TOMAS, V. *Antigüedades de Castellón de la Plana*. Castelló 1956. Cal també tenir ben present, per a la capital, els nombrosos articles publicats al *Butlletí de la Societat Castellonenca de Cultura* i a la revista *Castelló Festa Plena*.

Per a Albocàsser, amb bibliografia ja des de 1572 amb l'obra de A. SALES *Historia de la aparición de San Pablo en Albocácer*, cal tenir present els treballs de M. FERRANDIS IRLES *Origen histórico de Albocácer*. Castelló 1903 i de J MIRALLES SALES *La muy leal y noble villa de Albocácer*. Castelló 1976. Pel que fa a Alcalá de Xivert encara és fonamental el treball del BARON D'ALCAHALI, *Alcalá de Chivert. Recuerdos históricos*. València 1903, essent també variada la bibliografia sobre el castell i l'església parroquial que resenyarem en el seu lloc corresponent. Almassora també compta amb una història general, prou fluixa, però que precisa conèixer-se, si bé deu d'utilitzar-se amb reserves BELTRAN MANRIQUE, E *El mijares. Narración histórica*. Castelló 1958, i d'Altuera, tot i que no hi ha cap obra general, cal tenir ben present aquelles obres que tenen com objecte la Cartoixa de Vall de Crist, com les del pare ALFAURA *Annales de la real Cartuja de Valdechristo* 1685 (manuscrit inèdit conservat a la Cartoixa de Portaceli); VIVAS, J *Fundacion de la Real Cartuja de Val de Cristo* (manuscrit conservat a l' Arxiu Diocesà de Segorb) i aquelles més concretes i directament dedicades a l'art com la de RODRIGUES CULEBRAS «Significacion y papel de Altura en el arte del valle del Palancia». *Programa de Fiestas de Altura*. 1972.

D'Almenara hi ha així mateix una fluixa història de F. DURA LOPEZ *Almenara*. València 1972 i per a Benassal cal consultar una obra col·lectiva. *Benassal. Recull bibliogràfic de textos*. Castelló. 1988. Per a Benicarló abunda la bibliografia, (VV.AA. *Notas Historicas de Benicarló*. Benicarló 1986) amb diversos intents d'una història mancomunada realitzada per diversos autors *Cepa i rails de Benicarló*. Benicarló 1979 i per a Benicàsım, tenim el treball d'ESCOIN BELENGUER, F. *La iglesia parroquial de Santo Tomas de Villanueva de Benicasım*. Castelló 1945. Per a Benlloch, juntament amb els diversos articles que s'han anat publicant en la revista local *Els Fells*, hi ha l'obra de J. MATEU. *Epítome histórico de la villa de Benlloch en el Reyno de Valencia y de la prodigiosa imagen de Nuestra Sra del Adyutorio*. València 1758 i per a Betxí cal tenir present *Art a Betxí*. Betxí 1990 de BREVA FRANCH on es recullen articles publicats anteriorment per Traver, Meneu, Ferrandis i altres.

De Borriana, la bibliografia és variada amb l'obra de F. ROCA ALCAIDE *Historia de Burriana*.

Pel que fa als nostres museus i col·leccions públiques que reuneixen fons monumentals del màxim interès, cal dir que han estat poc afortunats

Castelló 1932, essent de destacar un recent intent de realitzar una història de la població per diferents especialistes *Borriana en su historia*, de la qual s'han publicat dos volums. Per a Borriol BABILONI TENA, S. *Borriol en el umbral de la Plana*. Castelló 1984 i per a Cabanes cal tenir present l'obra de SALES Y VIDAL *Historia de Ntra Sra del Buen Suceso venerada en la ermita de les Santes de la villa de Cabanes* (Edició i notes de E. Andreu). Castelló 1956 i els diversos treballs d'ANDREU VALLS *Leyendas y tradiciones de la villa de Cabanes*. Cabanes 1989 i *Noticias históricas de la villa de Cabanes*. Cabanes 1988. Per a Castellfort es deu consultar l'obra de MIRALLES SALES *Notas históricas sobre la villa de Castellfort*. Castelló 1967. De Cati la bibliografia és abundant, amb excel·lents treballs de CARRERAS BALADO *La comarca morellana*. Cati. Castelló 1928 i PUIG PUIG *Historia breve y documentada de la real villa de Cati*. Castelló 1970. Per a Cortes de Arenoso cal tenir present l'article de POVEDA AYORA «Notas sobre la historia de Cortes de Arenoso» B.S.C.C. Tom LX (1984), pp 89-96 i per a Culla una obra col·lectiva *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750 aniversari de la carta de població. 1244-1994*. (2 Vols). Culla 1994.

De Herbés, hi ha una monografia de GRAU MONSERRAT. *Herbés*. Castelló 1986 i per a Figueroles cal mirar PORCAR HUESO *Figueroles d'Alcalaten*. Castelló 1981. Sobre el Forcall hi ha el treball d'EIXARCH FRASNO *Aportación a la historia del Forcall*. Tortosa 1982; per a la Jana coneixem el llibre de GARGALLO VALLS *La Jana. I Centenario de la Beatificación de Jacinto Orfanell*. Castelló 1967 i de La Mata cal esmentar l'obra d'EIXARCH FRASNO *La Mata (Els Ports de Morella)* Sant Carles de la Rapita. 1988.

De Montan cal esmentar HERRERO *La villa de Montan*. Segorb 1971 i sobre Morella la bibliografia és més nombrosa, cal recordar, a banda de les ja esmentades més amunt, les obres d'ORTI MIRALLES, *Historia de Morella*. Benimodo 1958 i *Sintesis de la Historia de Morella*. Benimodo 1974; BEGUES BOIX, A. *Guia Geográfica-histórico-descriptiva de la ciudad de Morella*. València 1929; GAMUNDI CARCELLER, S i SANGÜESA ORTI, C. *Morella, guía del antiguo término*. València 1991, així com tindre present els diversos articles apareguts en la revista local *Vallivana*.

De Navajas hi ha l'obra de E. MARTIN MORENO *Navajas y su parroquia*. Castelló 1981 i per a Nules i la Vilavella cal veure DOMINGO PEREZ, VICENT CAVALLER i BARCELO TORRES *La Vilavella*. València 1987; FELIP SEMPERE, V. *Dos noticiaris de Nules (S. XIX)*. Castelló 1978 i del mateix autor «Nules una historia antigua» en *Castello Festa Plena Estiu 1987*, pp 78-85 Per a Onda cal ressenyar l'obra de RULL VILAR *Noticario histórico de Onda*. Alcira 1943, d'Orpesa tenim el treball de SEVILLANO COLOM *Bosquejo histórico de Orpesa*. Castelló 1953 i per a Olocau del Rei cal veure ROYO, F.M., *Novena de San Marcos. Olocau del Rey*. Morella 1931.

De Peñíscola la bibliografia és més nombrosa i de la qual cal esmentar FEBRER IBÁÑEZ *Peñíscola apuntes históricos*. Castelló 1924; CODINA ARMENGOT *Peñíscola*. Castelló 1957; CANELLAS LOPEZ *Ocho siglos de historia de Peñíscola en doscientas quince notas*. Castelló 1958; BELTRAN MARTINEZ *Breve historia de Peñíscola* Zaragoza 1964 i SIMO CASTILLO *Peñíscola ciudad histórica y morada del papa Luna*. Barcelona 1983.

Per a Pina de Montalgrao es deu tenir present l'article de GOMEZ CASANÑ «Fuentes documentales de Pina de Montalgrao» B.S.C.C. Tom LXVII (1991), pp523-32. Per a Portell, tot i que molt fluixa, cal consultar CAMAÑES MONSERRATE. *Portell*. Castelló 1990, i per a la Salzedella és imprescindible l'obra de MIRALLES SALES. *La villa de Salsadella*. Castelló 1974.

Sant Jordi del Maestrat compta també amb una monografia de FERRERES NOS *Aproximació a la Historia de Sant Jordi*. Benicarló 1985 i de Santa Magdalena de Polpis cal esmentar el treball de J. ITURAT. «Santa Magdalena de Polpis. Aspectos de su historia y arte» en *B.C.E.M.* nº 31. (1990) pp 15-26.

Sant Mateu, per la seua banda, ha generat variada literatura, desde la més antiga del Pare ALEU, (*Historia de la muy ilustre villa de San Mateo de las fuentes del Maestrazgo de Montesa o relación de lo ocurrido en ella*. (manuscrit inèdit) Sant Mateu 1826-1840.) passant pels diversos treballs de Mossen Beti publicats a la revista local *Los Angeles* i les més recents de SANCHEZ ALMELA «Nuevas aportaciones documentales a la Historia medieval de de San Mateo». *B.C.E.M.* nº 5 Benicarló 1984, pp 57-66.

Segorbe, la capital episcopal, també ens ofereix una variada literatura, des de la ja antiga de VILLAGRASA *Antigüedades de la Iglesia Catedral de Segorbe y Catálogo de sus Obispos*. València 1664, passant pels diversos treballs de FAUS FAUS (*Páginas de la historia de Segorbe 1850-1900*. Segorb 1983; *Segorbe en el Siglo XIX 1808-1902. Sintesis histórica*. Segorb 1988); BLASCO AGUILAR *Historia y derecho en la catedral de Segorbe*. València 1973; VV.AA.

històricament pel que fa a la seua organització, per la qual cosa no es gens d'estranyar que la bibliografia sobre ells siga prou minsa²³. I respecte a la

Efemerides gloriosas para la historia de Segorbe. Castelló 1949, fins variats articles recents apareguts al *Boletín del Centro de Estudios del Alto Palancia*.

Presenten una única monografia Soneja,- IQUINO PARRA *Historia de Soneja*. València 1982 - i *Sot de Ferrer*,- SOLSONA MONTON, D i GARCIA GARCIA, R *Datos y noticias históricas de Sot de Ferrer*. Segorb 1996 -, mentre de Sorita cal tenir present MATEU *Compendio histórico de la villa de Zorita, reino de Valencia y de la aparición de Ntra Sra de la Balma en su término, con su novena*. Castelló 1856 i *EJARQUE Novena a Nuestra Señora de la Balma*. Tortosa 1934, i de Tirig coneixem tan sols un treball de MIRALLES SALES «Notes històriques de Tirig» *B.S.C.C.* Tom LIV (1978) pp 39-59. Per a Torreblanca, cal consultar ROCA TRAVER, F. *Noticias históricas de Torreblanca*. Castelló 1988 i per a Traiguera, cal veure els treballs de LLATJE BASSET i FERRERES NOS, *Traiguera Historia documentada*. Benicarló 1986 i *La Font de la Salut. Religiositat popular. Historia del Real Santuario de Traiguera*. Benicarló 1992.

Vall d'Uixo comta amb dues obres generals, una de GARCIA GARCIA *Notas para la Historia de Vall d'Uixó*. Vall d'Uixó 1982 i l'altra de PENYARROJA TORREJON, L. *Moriscos y repobladores en el Reino de Valencia. La Vall d'Uixó. 1525-1625*. (2. Vols.) València 1984., mentre per a Villafermosa cal tenir present MEDALL BENAGES *Monografía histórico artística de Villahermosa*. València 1985. Vilafranca, per la seua banda, ens ofereix una aportació ja del segle XVIII MATEU, J *Historia de la real villa de Vilafranca del Cid y del hallazgo de Nra Sra del Llosar*. València 1758; una monografia de MONFORT TENA *Historia de la real Villa de Vilafranca del Cid*. Castelló 1965, així com cal tenir present alguns treballs de PUIG PUIG, *Historia del Santuario de Nra Sra del Llosar*. Castelló 1956 i MESTRE NOE, F. *Maestrazgo. Nota de una excursión*. Tortosa 1904. De Vila-real també és abundant la literatura, junt a la *Historia de Villarreal*. Vila-real 1909 de Benito TRAVER cal tenir presents els treballs de DONATE SEBASTIA recollits sota el títol *Datos para la historia de Vila-real*. Vols I al VI. Vila-real 1972-84, així com també el llibre de DAMIA GARCIA *Pintors i pintures a Vila-real. siglos XV al XVIII*. Castelló 1987.

Vinaròs comta amb una excelent monografia de BORRAS JARQUE *Historia de Vinaròs*. Tortosa 1929, devent-se tenir present també els nombrosos articles apareguts a la revista local *Sant Sebastia*. i per a Viver cal consultar els articles de MATEU LLOPIS «Antigüedades de Vivel de las Aguas» *B.S.C.C.* Tom XLVI (1970), pp 9-15 i «Colección de varias noticias locales de la villa e Viver» *B.S.C.C.* Tom XXIII (1947) pp 381-86. Per a Xérica és imprescindible la consulta de l'opuscle de FERRER JULVE *Recuerdos de Jerica. Resumen histórico, epigráfico e hidrográfico*. València 1899 i la més interessant de F. del VAYO (*La historia de Xerica de F. del Vayo*. Segorb 1986. Edició de R. Gomez Casañ). Per a Xert cal recordar la *Historia eclesiástica de Xert* de M. SEGARRA ROCA. Castelló. 1949., mentre que de Xilxes cal esmentar l'opuscle de ALMENAR MELCHOR, A, LOPEZ ALCAIDE, J i ESPINOSA ISACH, J. *Chilches pueblo de España*. València 1965.

23 Així per al de Belles Arts de Castelló cal tenir presents els següents treballs: CODINA ARMENGOT, *El inventario de las obras del Museo Provincial de Bellas Artes y de las Colecciones de la excelentísima Diputación de Castellón*. Castelló 1946; DIAZ MANTECA. *Guía del Museo de Bellas Artes de Castellón*. Castelló 1984; GAYA NUÑO *Historia y Guía de los Museos de España*. Madrid 1955; HUGUET SEGARRA, R. «El Museo Provincial de Castellón». *Almanaque Las Provincias*. València. XXV. 1914, pp 201-204; TORMO MONZO, E. «Visitando colecciones. El Museo Provincial de Castellón de la Plana» *B.S.E.E.* Madrid. XXIV. 1916, pp 247-252; OLUCHA MONTINS «Museo de BB.AA. de Castellón» *Castelló Festa Plena*. Castelló. Magdalena 1995, pp 62-64. .Per al altre gran museu, el de la Catedral de Segorb, és imprescindible la consulta de VICENT APARICIO, *A Breve descripción del Museo de la Catedral*. Segorb 1962; LLORENS RAGA, P. *Guía del Museo Catedralicio de Segorbe*. Segorb 1967 i RODRIGUEZ CULEBRAS, R. *Museo Catedralicio de Segorbe*. València 1989. De la resta de coleccions i Museus, excepció feta del parroquial de Traiguera (LLATJE BASSET, D. «Museo parroquial de Traiguera». *B.C.E.M.* n° 29 (1990), pp 33-46), del també parroquial d'Alcala (GINER SOSPEDRA «Museo parroquial de Alcalá de Xivert» *B.C.E.M.* Benicarló n° 2 1983 pp. 75-86) del dels frares del Desert de les Palmes (OLUCHA MONTINS, F. «El Museo del Desert de les Palmes». *Castelló Festa Plena*. Castelló Estiu 1989. Castelló, pp 43-45), de l'arqueològic de Borriana (VV.AA. *El Museo Histórico Municipal de Borriana*. Borriana 1991), dels diversos que hi ha a Vila-real (HEREDIA, J. «Museos y colecciones en Vila-real». *Castelló Festa Plena*. Estiu 1989. Castelló pp 74-76; VV.AA. *Convento de San Pascual. Patrimonio artístico. Sala de «El pouet del Sant»*. Vila-real 1992) i del Popular d'Art Contemporani de Vilafrances (GUTTMAN, B. *El Museo de Vilafrances. Un hecho insólito*. Castelló 1995), ben poca cosa existeix, (OLUCHA MONTINS, F. «Museos y colecciones». *Castelló Festa Plena*. Estiu 1992. Castelló, pp 44-48). De caracter general, però fent esment tan sols del Museu reconegut és la *Guía de Museos de la Comunidad Valenciana*. València 1991.

publicació de fons documentals, ben poca cosa hi ha; a banda de les que apareixen en alguna de les monografies abans esmentades, cal citar els treballs de Puig Puig, Sánchez Gozalbo, Codina Armengot i Olucha Montins²⁴. Estudis sobre el que s'han anomenat despectivament arts menors hi ha ben pocs pel que fa a les nostres terres²⁵, i sobre l'arquitectura popular tampoc estem sobrats de treballs²⁶.

- 24 CODINA ARMENGOT, E. *Artistas y artesanos del S. XVIII en la villa de Castellón. Noticias referentes a sus obras*. Castelló 1946; OLUCHA MONTINS, F. *Dos siglos de actividad artística en la villa de Castelló (1500-1700) Noticias documentales*. Castelló 1987 i del mateix autor «Dates per a la història de l'art a Castelló (I). Argenters» *B.S.C.C.* Tom LIX (1983) pp 503-516; PUIG PUIG «Notas y documentos de artistas: Canteros de Cati» *B.S.C.C.* Tom XXIII (1947) pp 93-104, 290-298, 338-349; Tom XXIV (1948) pp 15-32, 81-101; «Notas y documentos de artistas: Doradores en Cati» *B.S.C.C.* Tom XXII (1946) pp 193-199; «Notas y documentos de artistas: Escultores en Cati» *B.S.C.C.* Tom XVIII (1943), pp 282-307; «Notas y documentos de artistas: Factores de órganos en Cati» *B.S.C.C.* Tom XXV (1949) pp 191-206; «Datos y documentos de artistas: Juglares y músicos de Cati» *B.S.C.C.* Tom XXIV (1948) pp 295-306, Tom XXV (1949) pp 49-68; «Notas y documentos de artistas: Pintores en Cati» *B.S.C.C.* Tom XX (1944) pp 55-66, 108-125; «Notas y documentos de artistas: Plateros en Cati» *B.S.C.C.* Tom XVIII (1943), pp 178-187; SANCHEZ GOZALBO *Pintors del Maestrat. Contribució a la història de la pintura valenciana quatrecentista*. Castelló 1932 i *Pintores de Morella. Noticias y documentos de los siglos XIV y XV*. Castelló 1943.
- 25 Pel que fa a l'orfebreria cal esmentar els de BETI BONFILL (*Las cruces gemelas de San Mateo y Linares de Mora*. Castelló 1927; *Los Santalinae, orfebres de Morella*. Castelló 1928), MILIAN BOIX «Exposición Morella de Arte» *B.S.C.C.* Tom X (1929) pp 3-10, 127-147 i 345-49; Tom XI (1930), pp 41-61, 108-111, 226-243 i 345-353; Tom XII (1931), pp 235-243 i Tom XIII (1932) pp 145-152; «El punzón de orfebrería de Morella (1320-1910)». *Homenaje a Martínez Ferrando*. *Asociación Nacional de Archiveros Bibliotecarios y Arqueólogos*. Barcelona 1968), PEREZ MARTIN («Orfebres y argenteros en la arciprestal de Jérica». *Anales Centro de Cultura Valenciana*. n.º 23. València 1935; «Orfebres y argenteros en la catedral de Segorbe» *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, n.º 25. València 1936), RODRIGUEZ CULEBRAS («La Orfebrería» en *Historia del Arte Valenciano*. València 1987. Tom III, pp 340-357; «La Orfebrería» en *Historia del Arte Valenciano*. València 1986. Tom II, pp 322-43), SANCHEZ GOZALBO («El punzón de San Mateo y sus orfebres». *B.S.C.C.* Tom LXVI (1990), pp 381-414) y OLUCHA MONTINS *L'orfebreria a Castelló. Segles XIV-XVI*. Castelló 1996.
- Esment especial mereix la ceràmica, una activitat importantíssima a les nostres terres, que ha generat abundant bibliografia, tant de caracter general (DIAZ MANTECA, E *Ceramica, historica de las comarcas castellonenses*. València 1983; GOMIS MARTI, J- *Evolució historica del taulellet*. Castelló 1990; SOLER FERRER, M. *Historia de la cerámica valenciana*. 4 Tomos. València. s/f), com la més específica dedicada a les manufactures més conegudes com Ribesalbes (DIAZ MANTECA, E «La loza decorada de Ribesalbes». *Antiquaria*. Madrid 1988, n.º 53, pp 44-49), Onda (ESTEVE GALVEZ, F. *Cerámica d'Onda*. Castelló 1993; GARCIA EDO, V. *Cerámica de Onda*. Castelló 1989) i sobre tot Alcora (CASANOVAS. M.A. et alii *L'esplendor d'Alcora*. *Cerámica del s. XVIII*. Barcelona 1994; CODINA ARMENGOT, E. *Aportación documental a la historia de la real fábrica de loza fina de Alcora*. Castelló 1980; ESCRIBA DE ROMANI, M. *Historia de la cerámica de Alcora*. Madrid 1919; OLUCHA MONTINS, F. «Noves dades per a la història de la fàbrica de ceràmica d'Alcora» *Estudis Castellonencs*. Castelló n.º 4, 1987-88; SANCHEZ ADELL, J. *Primeros años de la fábrica de cerámica de Alcora*. València 1973; VV.AA. *Alcora. Un siglo de arte e industria*. Castelló 1996).
- 26 ZARAGOZA CATALAN i GARCIA LISON «Arquitectura rural primitiva de secà» en *Temes d'etnografia valenciana*. València. Vol I 1983; «Les pallises i les casetes de volta» *B.C.E.M.* n.º 1 (1983) pp 45-68; PEREZ PUCHAL «La casa popular de Peñíscola». *Cuadernos de Geografia*. València, n.º 3 i 4 (1966-67) pp 199 i ss; SIMÓ CASTILLO *Construccions rurals al baix Maestrat*. Benicarló 1988; DEL REY AMAT «Colección de arquitecturas rurales de La Plana» *Estudis Castellonencs*. Castelló, n.º 2. 1984-85, pp 5-85; «La casa tradicional» en *Temes d'Etnografia valenciana*. València. Vol I. 1983, pp 236 i ss; CONSTANTE LLUCH «Refugios rurales en el Bajo Maestrazgo: Barraques y Barraquetes» en *Penyagolosa* IIª època n.º 15, 1980-81, s/p; MESEGUER FOLCH i FERRERES NOS «Les casetes de volta del terme de Sant Jordi del Maestrat» *B.C.E.M.* n.º 45-46 (1994) pp 113-136.

Etapes i estat de la qüestió

Tot i que en realitat no hi ha cap tall, cap abisme, entre els diversos períodes en que tradicionalment s'ha dividit la història de l'art, puix entenem la història, - en general i la de l'art en concret -, com una continuïtat en la qual s'encabeixen elements diferencials i diferenciats que provoquen un canvi per evolució i per substitució, per tal de fer més comprensible aquest apartat ens subjectarem a les perioditzacions tradicionals, puix ens serveix per donar una correcta visió del que plantejem. Fem abans un advertiment, deixarem de banda tot el que siga anterior al mon medieval.

Abans de la conquesta cristiana

Evidentment, una cosa és certa. Com ocorreix per a tot la Comunitat, resulta molt difícil establir en Castelló la divisió entre Art Medieval i Art Antic, i encara ho és més perquè ací les poquíssimes mostres conservades de l'anterior al gòtic son més accessibles des de l'òptica arqueològica que no pas des de la purament històrico-artística.

Així, del que hom anomena paleocristià, sense cap presència cristiana atestiguada documentalment, podem afirmar que no hi ha absolutament res a les nostres terres, tot i que sen's planteja el dubte, en les runes d'Almenara, d'una hipotètica basílica²⁷. També res sabem pel que fa als períodes que segueixen fins la dominació àrab, i és que, com hem dit, ens manquen nombrosos estudis, sobre tot des de l'òptica arqueològica.

Pel que fa a l'art musulmà, estem quelcom millor informats, però contra el que cabria suposar, donada la importància històrica de la presència àrab a les nostres terres, l'art tan sols ens és conegut per restes, de vegades poc significatius. Amb tot, però, s'han dedicat referències en obres de caracter general, de major o menor valor, a quasi totes les mostres, fins el punt que s'ha realitzat alguna visió de conjunt²⁸.

Alguns centres urbans han estat objecte d'alguna monografia així com alguns castells²⁹, si bé la majoria de castells i l'arquitectura militar

27 ALCINA FRANCH «Las ruinas de Almenara». B.S.C.C. 1975, pp 92 i ss.

28 BARCELO GOMEZ «Historia medieval (musulmana)» en *La Provincia de Castellón de la Plana. Tierras y gentes*. Castelló. 1985, pp 281-306 i FERRER MARTI «Arte romano e hispanoárabe» en *Historia de Castellón*. Levante de Castellón. València 1992. Vol I, pp 161-180.

29 GUICHARD i MESADO *Borriana un menut poble a l'època musulmana en el País Valencià*. Borriana 1976; BAZZANA «Las excavaciones de la Magdalena de Castellon» *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de Castellón*. Castelló n° 4, 1977, pp 333-350.; i del mateix autor «Problemes d'architecture militaire au Levant espagnol; le château d'Alcala de Chivert» en *Etudes de casteologie*. VIII 1977, pp 58-64; PAVON MALDONADO «Contribución al estudio del arabismo de los castillos de la Peninsula Iberica. Región levantina» en *AL ANDALUS*. Granada 1978; ESTALL POLES «La madina de Onda. Una aproximación a sus características urbanas» en *Urbanismo Medieval al País Valenciano*. Madrid 1993.

presenta una greu dificultat per establir amb precisió una cronologia, ja que manquen d'elements decoratius i quasi tots van estar refets amb freqüència després de la conquesta cristiana.

Testimonis coetanis ens parlen del renom de la zona³⁰, així com restes de tresorets ens indiquen la importància del poblament³¹. Tal vegada un estudi profund de poblats alt medievals podria produir algunes sorpreses, tal i com ja ens les ha oferit a partir de la ceràmica i en excavacions en Subarra, Gaidó, el Morral, la Balaguera, Mollet, la Mola, Mas de Pere, etc...³². I parlant de la ceràmica, si bé disposem d'una obra general com és la de Gonzalez Martí, així com l'estudi de peces concretes de diversos jaciments, ens manca però encara molt per conèixer, sobre tot si hi havia manufactures autòctones³³.

Amb tot però, tal vegada, fins el moment, les restes més interessants són les guixeries conservades al Museu d'Onda, provinents molt possiblement d'una casa palau i treballades poc abans de la conquesta³⁴.

-
- 30 AL-IDRISI «Geografía de España. S. XI-XII» *Textos Medievales* n° 37. València 1974; AL-UDRI. *Fragmentos geográfico-históricos*. Madrid 1965; ABID MIZAL *Los caminos de Al-Andalus en el siglo XII*. Madrid 1989; DOZY i GOEJE *Description de l'Afrique et de l'Espagne par l'Idrisi*. Leiden 1968; LEVI-PROVENÇAL *La Península ibérique au Moyen Âge d'après le Kibâb ar-Rawd al Mictar*. Leiden 1938.
- 31 BARCELÓ TORRES «Hallazgos de monedas almohades en Villavieja de Nules» *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de Castellón*. Castelló. n° 3. 1976, pp 301-302; RIPOLLES ALEGRE i LÓPEZ GASCÓ «Un tesoro de franciones de dinar hallado en Benicàssim» *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de Castellón*. Castelló. n° 4. 1977, pp 150 i ss.
- 32 BAZZANA i GUICHARD. «Investigaciones arqueológicas en habitats medievals de la provincia de Castellón» *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de Castellón*. Castelló. 1976, n°3 i dels mateixos autors; «Recherches sur les habitats musulmans du Levant Espagnol» *Actas Congreso Internacional Arqueología Medieval*. Palermo 1976, pp 3-44;. «Habitats et sites defensifs d'époque médiévale» *Estudis Castellonencs*. Castelló n° 1. 1983, pp 611-693; «Campaña 1977 de investigaciones arqueológicas en yacimientos medievals de la provincia de Castellón (Magdalena. Monte Mollet, Zufera)» *Cuaderno de Prehistoria y Arqueología de Castellón*. Castelló n° 4, 1977, pp 333-350; BUTZER «Una alquería islámica medieval de la Sierra Espadana» *B.S.C.C. LXI* (1985), pp 305-365; BAZZANA «Les villages deserts de l'Espagne orientale; état present et perspectives d'une recherche archéologique» en *Archeologie Médiévale*. Vol VIII, 1978 i del mateix autor «Elements d'archéologie musulmane dans al-Andalus; caracteres spécifiques de l'architecture militaire arabe de la region valencienne» en *Al-Quantara*, n° 7, 1980, pp 339-363; «Approche d'une typologie des edifices castraux de l'ancien Sharqu al Andalus» en *Chateau-Gaillard*, IX-X, 1982, pp 301-328.
- 33 GONZÁLEZ MARTÍ *Cerámica del Levante español*. (3 vols) Barcelona 1944-1952; MONTEMESSIN «Inventaire des ceramiques medievals provennat de la Magdalena et exposees au Musee Provincial de Castellon» *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de Castellón*. Castelló. n° 4, 1977; ROSAS ARTOLA «Observacions a les ceramiques altomedievals del Mollet» *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de Castellón*. Castelló. n° 6. 1981.
- 34 BARCELÓ TORRES «Las yeserías arábes de Onda» *B.S.C.C. Tom 1977*, pp 356-364; ESTALL POLES «Las yeserías árabes de Onda a la luz de las investigaciones arqueológicas» *Centre d'estudis Municipals d'Onda*. Onda, n° 3 (1990), pp 85-127; NAVARRO PALAZÓN i JIMÉNEZ CASTILLO «La decoración protonazari en la arquitectura doméstica; la casa de Onda» en *Casas y Palacios de Al-Andalus. Siglos XII y XIII*. Madrid 1995, pp 207-222.

Després de la conquesta. El gòtic.

En comparació amb el període anterior, el gòtic ens és més conegut, essent un dels moments artístics que més literatura ha generat. Les seues mostres, al menys pel que fa als monuments, - alguns dels quals ja cridaren l'atenció al segle XIX -, ens son quasi totes conegudes, fins el punt que hi ha diversos treballs i estudis, amb un cert caracter general³⁵.

L'arquitectura a atret a nombrosos estudiosos, havent estat llargs anys de moda, però, tanmateix, al nostre entendre encara està plena d'interrogants i de problemes, tant pel que fa a construccions militars³⁶

- 35 Prescindint de les referències aparegudes en les gran obres de caracter general com *Ars Hispanie, Summa Artis, La España Gótica*. etc i altres, cal tenir present en la bibliografia sobre el gòtic a Castelló, el volum 2 de la *Historia del Arte Valenciano*, València 1988, dirigida y coordinada per V. AGUILERA CERNI, així com els volums 2 i 3 de la *Historia de l'Art Català*, redactats per A. JOSE PITARCH i N de DALMASES. Barcelona, 1985 i 1984. Interessants són també els treballs de l'esmentat A. JOSE PITARCH «Les Arts» en *Historia del País Valencià*. Volum II, pp 453-492. Barcelona 1989, i d'aquest mateix autor «Les arts plàstiques: l'escultura i la pintura gòtica» en *Historia de l'art al País Valencià*. Vol I. Tres i Quatre. València 1986, pp 165-239. L'únic estudi que dóna una visió general del període circumscribit únicament a les nostres terres és el de RODRIGUEZ CULEBRAS «Arte medieval cristiano» dins de *Historia de Castellón*. Levante de Castellón. València 1992. Vol I, pp 281-300.
- 36 Tot i que manca un estudi sobre els nostres castells, que exigiria costoses excavacions, així com un inventari complet d'aquests, FORCADA MARTI ha estat el primer en donar una visió de conjunt (*Torres y Castillos de la Provincia de Castellón. (síntesis histórico-estructural)* Castelló 1992). Alguns castells en concret han tingut més fortuna bibliogràfica, així per a Morella cal consultar SALVADOR GASPÀR «Castillo, murallas y torres de Morella». *B.A.M.C. Morella*. n° V, 1979-80, pp 73 i ss i DALMASES i JOSE PITARCH, «Morella. Murallas y castillo» en *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana*. València. 1983 Tom I, pp 541-567. Per a Onda cal veure RULL VILAR «El Castillo de las trescientas torres (Onda, Castellón)» en *Boletín Asociación Española Amigos de los Castillos*, n° VI, 1958, pp 6 i ss; DEL ARCO «El Castillo de Onda» *Revista de Castellón* n° 15. Castelló 1910, pp 4-5 i HERNANDEZ «La capilla de Santa Magdalena en el castillo de Onda» *Saitabi*. n° 6. València 1948, pp 73-74. Per al castell de la Mola de Benassal vegeu BARREDA EDO «El Castell de la Mola de Benassal» en *I Congrés d'Història del Maestrat*. Vinaròs 1987, pp 197-206. Per al castell d'Olocau del Rei, veïde GRAU MONSERRAT «El castell d'Olocau (segles XI-XV)». *B.A.M.C. Morella*. n° IV 1974-78. Per al de Todolella, FORCADA MARTI «El Castell de La Todolella». *Butlletí Aplec dels Ports*. Todolella 1987 i MILLIAN BOIX «Señores del castillo de La Todolella (s. XIII al XV)» *B.A.M.C. Morella* n° IV 1974-78, pp. Per al castell de Peniscola BETI BONFILL. «Un inventari del Castell de Peniscola any 1451. *Estudis Universitaris Catalans*. VIII. Barcelona pp 92-102.; GARCIA LISÓN i ZARAGOZA CATALAN.»Peñiscola. Castillo y Palacio»en *Catálogo de Conjuntos y Monumentos de la Comunidad Valenciana*. València 1983. Tom II, pp 21-29; FUGUET SANS, J. «De Miravet (1153) a Peniscola (1294) novedad y persistencia de un modelo de fortaleza templaria en la provincia catalano-aragonesa de la orden» en *Castillos de España*, Madrid n° 101 (1993) pp 17-32; SIMÓ CASTILLO. *El castillo templario-pontificio de Peñiscola*. Barcelona 1994. De caracter general vegeu TRAMOYERES BLASCO. «Castillos valencianos. Segorbe, Peñiscola. Onda». *A.A.V. València* n° IV 1918, pp 48-80; DIAZ MANTECA «Uns inventaris de castells templers al Maestrat; Ares, Culla, Peniscola i Xert (1301-1305)». *B.C.E.M.* N° 10. 1985, pp 53-60; VICENT CAVALLER «Inventaris de castells montesins (I)» *B.S.C.C.* Tom LVII (1981) pp 405-424.

com a civils³⁷ i no digam el poquet o quasi res que hi ha referent a ponts, o urbanisme, on quasi tot està encara per fer³⁸.

- 37 Tot i la constància que tenim de llotjes, forns, ajuntaments, palaus i molins, l'escassetat d'edificis civils conservats, juntament amb l'absència quasi total d'estudis sobre aquestes edificacions, ha fet que l'arquitectura haja estat configurada per referències als edificis religiosos, major en nombre i més estudiats. Per a l'arquitectura civil al Maestrat i als Ports i donant una visió general cal esmentar TRAMOYERES BLASCO «La Arquitectura gòtica del Maestrazgo. Morella. Forcall, Cati, San Mateo, Traiguera» A.A.V. València nº V 1919, pp 3-47; CONSTANTE LLUCH *Arquitectura gòtica al Maestrat*. València 1984, i GRAU MONSERRAT *Los monumentos góticos civiles. Els Ports de Morella*. València 1986. Sobre els ajuntaments hi ha un senzill i fluïx article de CORTES ARRESE «Ayuntamientos góticos del Maestrazgo». *B.C.E.M.* Benicarló nº 7. 1984, pp 51-54, que no aporta més que el ja dit per Lamperez en la seua coneguda obra. Sobre el Palau dels Maestres de Montesa a Sant Mateu vid ZARAGOZA CATALAN «El Palacio Maestral de la Orden de Montesa en Sant Mateu» en *3ª Jornadas sobre Historia, Arte y Tradiciones Populares del Maestrazgo*. Benicarló 1983, s/p. i GOMEZ SANJUAN «La Torre Hospitalaria y el Palacio Montesiano de San Mateo» *B.S.C.C.* Tom LXX (1994) pp 83-110. Pel que fa als hospitals, tot i que hi ha referències documentals que proven la seua existència, cap vestigi resta dempeus.
- 38 Si bé ens manca un estudi general sobre l'urbanisme del període gòtic a les nostres terres, hi ha poblacions que comten amb bibliografia al respecte. Per a Borriana cal veure MESADO OLIVER «Burriana. Casco histórico» en *Catálogo de Conjuntos y Monumentos de la Comunidad Valenciana*. València 1983. Tom I, pp 225-241. Per a Sant Mateu SANMARTI BESALDUCH *Sant Mateu vuit segles d'evolució urbana 1237-1933*. Sant Mateu 1989 i GOMEZ SANJUAN «Urbanismo medieval en Sant Mateo» *3ª Jornadas de Historia, Arte y Tradiciones Populares del Maestrazgo*. Benicarló 1993 s/p. Per a Cati DALMASES BALANÁ i JOSE PITARCH «Cati. Casco urbano» en *Catálogo de Conjuntos y Monumentos de la Comunidad Valenciana*. València 1983. Tom I, pp 318-334. Per a Morella. MILIAN BOIX «Murallas, torres y puertas de Morella» Vallivana (1969-70) pp 75-76 i DALMASES BALANÁ i JOSE PITARCH «Morella. Ciudad de Morella» en *Catálogo de Conjuntos y Monumentos de la Comunidad Valenciana*. València 1983. Tom I, pp 531-541. Per a Onda DALMASES BALANÁ i JOSE PITARCH «Onda. Casco antiguo de la Villa» en *Catálogo de Conjuntos y Monumentos de la Comunidad Valenciana*. València 1983. Tom I, pp 602-618. Per a Xèrica RODRIGUEZ CULEBRAS. «Jérica. Casco Urbano» en *Catálogo de Conjuntos y Monumentos de la Comunidad Valenciana*. València 1983. Tom I, pp 476-487. Per a Segorb RODRIGUEZ CULEBRAS. «Segorbe. Casco Urbano» en *Catálogo de Conjuntos y Monumentos de la Comunidad Valenciana*. València 1983. Tom II, pp 157-173 i GUERRERO CAROT «Aportación al estudio de la evolución urbana de Segorbe» *C.E.A.P.* nº 2 1984, pp 29-48. Per a Vila-real DONATE SEBASTIA «Evolución urbana de Villarreal» en *VIII Congreso d'Historia de la Corona d'Aragó*. València 1969. Vol I, pp 1999 i ss; Per a Vinaròs OLIVER FOIX «Aportaciones al sistema poliercético de Vinaròs en la Edad Media» *2ª Jornada sobre Arte y Tradiciones Populares*. Benicarlo 1991, pp 178-188. Sobre muralles vegeu TORRES «Las murallas de Segorbe» *B.S.E.E.* Madrid XXIX, 1921; DONATE SEBASTIA «La Torre Mocha» en *Datos para la historia de Villarreal*. Vila-real, Vol V. 1973, pp 161 i ss; GARGALLO VALLS «Las murallas de Salsadella» *B.C.E.M.* Benicarló nº 53-54. 1996, pp 97-111; GOMEZ CASAN «Construcción de las murallas de «media villa» de Jérica» *Programa festes*. Xèrica 1987; GARCIA EDO «Els murs de Traiguera al S.XIV-XV» en *Traiguera*. nº 28. 1978, pp 8-9; i del mateix autor «Murallas del Maestrazgo de los siglos XIII y XIV» en *I Congreso d'història del Maestrat*. Vinaròs 1987, pp 211-219; «Primeras ordenanzas para la construcción de murallas en Villafames (1375)» *B.S.C.C.* Tom LIV (1978), pp 141 i ss; SANCHEZ ADELL «Las murallas medievales de Castellón» *B.S.C.C.* Tom XXVIII (1952) pp 44-77; «Antigua villa medieval amurallada» *Castelló Festa Plena*. Castelló. Magdalena 1995, pp 4-9. Per als ponts vid SANCHEZ GOZALBO «Los puentes del Forcall y de Todolella» *B.S.C.C.* Tom IX (1928), pp 198-203 i «El pont trençat de Morella» *B.S.C.C.* Tom XI (1930) pp 211-215; MILIAN BOIX «El Pont Trençat i la fàbrica de Giner» en *Almanaque Las Provincias*. València 1964; ZARAGOZA CATALAN «El desaparecido puente gótico de Forcall». *Llibre de festes*. Forcall 1991; GIMENO BLAY «La obra del puente de la puerta de Teruel» *Programa de Fiestas*. Segorb 1983.

Tanmateix, resulta difícil diferenciar i fins i tot aïllar, el fet arquitectònic de caire civil i el de caire religiós, quan històricament són realitzacions d'una mateixa consciència col·lectiva dins la qual el poder religiós i el laic o a l'inrevés, manifesten un equilibri perfectament compensat en el funcionament del món medieval. A més a més, en ambdues menes d'obres participen les mateixes colles de constructors.

En tot cas, en molts exemples, el fet de la conquesta a la meitat del S. XIII fixa un temps «post quem» en que foren aixecats i per altra part les característiques físiques dels edificis, per paral·lelismes amb altres de més ben coneguts, permeten plantejar, amb les reserves oportunes, el moment en que foren construïts. És el cas de les anomenades esglésies de reconquesta, de planta d'una nau amb coberta de fusta a dues vessants, sostinguda per arcs diafragmàtics apuntats, sobre les quals hi ha diversos treballs³⁹.

Alguns exemples concrets han estat objecte de major interès pel

---

39 Tot i que ens manca un inventari exhaustiu, amb la publicació de plans i alçats, així com una anàlisi arqueològica dels edificis existents, cal esperar que la publicació de la Tèsis doctoral de ZARAGOZA CATALAN *Iglesias de arcos diafragma y armadura de madera en la arquitectura medieval valenciana*, vinga a aclarir-nos molts dubtes. Ara per ara l'únic estudi de caràcter general pel que fa a les nostres terres és el de RODRIGUEZ CULEBRAS «Para el estudio de la arquitectura religiosa medieval castellanense» *Revista de la Universidad Complutense*. Vol XXII, nº 85 Madrid 1973, pp 189-203. Quelcom més fluix és el de MATARREDONA SALA «Arquitectura y escultura religiosas del siglo XIII en el Maestrazgo. Orígenes e influencias» en 2ª *Jornadas sobre Arte y Tradiciones Populares*. Benicarlo 1991, Tom II, 15-91.

Sobre algunes esglésies i ermites en concret podem esmentar, TIRADO GIMENO «La iglesia de la Sangre de Onda. Segunda mitad del S. XIII» *Miralcamp*. nº 2. Onda 1986, pp 112-121; GIMENO SANFELIU «El templo gótico de les Coves de Vinromà». *B.C.E.M.* nº 3. 1983, pp 27-32; ZARAGOZA CATALAN «La ermita de San Cristobal de Castell de Cabres» *B.C.E.M.* nº 26 (1989) pp 19-24; CATALAN FONT «Santa Agada (Vallibona) i Coratxar. *B.C.E.M.* nº 21 (1986), pp 57-70; CATALAN FONT «Bel». *B.C.E.M.* nº 19 (1987), pp 71-86; ZARAGOZA CATALAN «A propósito de las recientes obras de restauración de la parroquia vieja de Coves de Vinromà» *B.C.E.M.* nº 30 (1990) pp 9-20; TIRADO GIMENO «L'església de Coratxar. S. XIII». *Estudis Castellonencs*, nº 3. 1986, pp 505-520; ZARAGOZA CATALAN «La Iglesia de Vallibona (Castellón) y las techumbres de iglesias de arcos y armaduras valencinas». *B.A.M.C.* XII 1990-91, pp 36 i ss; SANCHEZ GOZALBO «Excursiones artísticas. Salvassoria» *B.S.C.C.* Tom VIII(1927), pp 267-278; MILIAN BOIX «Salvassoria (Morella). Iglesia parroquial de Santa Lucia (Siglo XIII)» *B.A.M.C.* nº 4, 1983-84, pp 55-86; MONFERRER GUARDIOLA *La Poble del Bellestar i l'ermita de Sant Miquel*. Vilafranca 1993; RODRIGUEZ CULEBRAS «Cabanes. Ermita fortificada de Albalat» en *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana*. València. Vol I, 1983, pp 261-264.

Per a veure les relacions arquitectòniques de les nostres terres amb les províncies veïnes, vegeu SIURANA *La arquitectura religiosa del Bajo Aragón turolense*. Teruel 1982; LIAÑO *Contribución al estudio del gótico en Tarragona*. Tarragona 1976; BORRAS «Algunas iglesias góticas del Bajo Aragón» en *Estudios de Edad Media de la Corona de Aragón*. Vol X, 1975, pp 603-620.

seu valor explícit⁴⁰, tot i que manquen monografies sistematitzades dels grans edificis, en els quals s' estudien les diverses etapes de la seua construcció, canvis en els plans, etc..., així com algun estudi que es centre en la recerca dels models emprats que caldria buscar tant en Aragó com en Catalunya, d'on vingueren els repobladors.

Amb tot, és necessari realitzar estudis exhaustius des de l'òptica arqueològica i tenir en comter les fonts escrites, que tanta llum poden donar, tot i que siga per contrastar les interrelacions regionals i és que els noms coneguts d'artistes o directors d'obres ens poden fonamentar les possibilitats d'influències de diversos estils i territoris. Sempre és interessant constatar la presència d'un artista i de les obres que fa per tal de poder justificar,- millor contextualitzar- llurs formes.

Poc sabem en concret sobre el paper de les diverses ordes (religioses i civils o militars) que hi hagué ací en el terreny de l'art a causa de l'anorreament físic de la major part de les seues obres, la qual cosa no ha de estar obstacle per comprendre el protagonisme que tingueren. Tanmateix aquestes dificultats s'han de salvar, en el possible, mitjançant una recerca

---

40 Per a l'àbsis de Borriana vegeu TRAVER TOMAS «La cabecera de la Iglesia Mayor de Burriana» *B.S.C.C.* Tom (XXXVI) 1960, pp 83-90; GIL CABRERA «La iglesia parroquial de El Salvador de Borriana» en *Catálogo de Conjuntos y Monumentos de la Comunidad Valenciana*. València 1983. Tom I, pp 249-259 i del mateix autor «L'església parroquial del Salvador» en *Burriana en su historia*. Borriana 1987, pp 99-129. Per a l'arxiprestal de Morella TORMO MONZO «Iglesia Arciprestal de Santa Maria de Morella». *Boletín de la Real Academia de Historia*. CX. Madrid 1927, pp 28-32; RODRIGUEZ CULEBRAS «Morella. Iglesia de Santa Maria» en *Catálogo de Conjuntos y Monumentos de la Comunidad Valenciana*. València 1983. Tom I, pp 557-566; MILIAN BOIX, M. *La Basílica Arciprestal de Santa Maria la Mayor de Morella*. Morella 1966; RECASENS COMAS «A propòsit de la possible intervenció de Reinard des Fonoll en la construcció de l'església arxiprestal de Morella» en *Homenatge a Josep Vives i Miret*. Santes Creus. Publicacions de l'Arxiu Bibliogràfic, nº 28, 1970, Vol I, pp 225-235. Per a Santa Maria de Castelló TRAVER TOMAS, *Antigüedades de Castellón de la Plana*. Castelló 1956; SANZ DE BREMOND BLASCO. «La Iglesia Arciprestal de Santa Maria de Castellón» *B.S.C.C.* Tom XIX (1944), pp 153-162 i 265-272; Tom XX (1944) pp 33-48 i 222-230; Tom XXI (1945), pp 196-204; Tom XXII (1946) pp 424-431; Tom XXIII (1947), pp 66-70; 137-142 i 301-311; OLUCHA MONTINS «Castelló de la Plana. Iglesia de Santa Maria la Mayor» en *Catálogo de Conjuntos y Monumentos de la Comunidad Valenciana*. València 1983. Tom I, pp 293-299; Per l'arxiprestal de Sant Mateu BETI BONFILL «La portada románica de nuestra arciprestal» en *Los Angeles*. Sant Mateu, nº 13, 1920, pp 4-7 i del mateix autor «San Mateo artístico» *Los Angeles*. Sant Mateu nº 21, 1920, pp 102-105; PUIG PUIG «Iglesia Arciprestal de San Mateo» *B.S.C.C.* Tom XXX (1954) pp 89-105; GARCIA LISON i ZARAGOZA CATALAN « San Mateo. Iglesia arciprestal de S. Mateo» en *Catálogo de Conjuntos y Monumentos de la Comunidad Valenciana*. València 1983. Tom II, pp 148-153; GOMEZ SANJUAN «La «falsa» iglesia románica de Sant Mateu». A.A.V. 1993, pp 11-19 Per a la Catedral de Segorb LLORENS RAGA *El claustro gótico de la catedral de Segorbe*. València 1970 i del mateix autor *La torre catedralicia de Segorbe*. Segorb 1965. De caracter general i per al Maestrat, cal tenir present ZARAGOZA CATALAN «La arquitectura gótica del Maestrazgo en tiempos del Papa Luna» en *Benedicto XIII. El papa Luna*. Zaragoza 1994.

acurada dels arxius que permeta assabentar-nos de les cronologies⁴¹.

A la fi i a la postre, els edificis acompleixen o acomplien una funció i tenint això en comter podem comprendre des d'el seu significat fins els motius de la seua implantació o renovació en un moment determinat. Allà al fons són qüestions econòmiques i socials, mesclades a les culturals, les que ens serveixen igual per explicar-nos el monestir o l'església, la trama urbana d'una vila o l'ubicació d'un pont.

Pel que fa a la escultura, Sánchez Gozalbo va tractar de sistematitzar les imatges de la verge⁴², no aconseguint més enllà d'un inventari incomplet. I posteriorment altres investigadors han mostrat el seu interès⁴³. Tanmateix, però, manquen estudis tant sobre la tradició romànica de moltes de les nostres escultures, com sobre els peirons⁴⁴.

Segueixen però sense coneixer-se en profunditat els grans conjunts de les portades de Morella, de la segona meitat del S. XIV i relacionables les seues escultures amb l'escola de Lleida, així com els seus aspectes

---

41 Per a Santa Maria de Benifassà cal tenir present GARCIA GARCIA «Real Monasterio de Santa María de Benifazá» *B.S.C.C.* Tom XXVI (1950) pp 19-35 i XXVII (1951) pp 56-63; UBACH «Real Monasterio de Santa Maria de Benifaçar. Notas para el estudio de su historia y arquitectura» en *La Zuda*. Tortosa. II. 1956, pp 342-364; III 1975, PP 473-480, 494-497, 526-536; BETI BONFILL «Fundación del Real monasterio de monjas cistercienses de Santa Maria de Benifazá» en *Congres d'Història de La Corona d'Aragó dedicat al rei en Jaume I i a la seua època*. Primera part. Barcelona 1909, pp 408-421; GALINDO. *El Real Monasterio de Santa Maria de Benifazá*. Tortosa. 1916; GARCIA GARCIA «La iglesia del monasterio de Ntra Sra de Benifazá» *Anales Centro Cultura Valenciana*. València. nº 30. 1952, pp 184-19; RODRIGUEZ CULEBRAS «Puebla de Benifasar. Monasterio de Santa Maria» en *Catálogo de Conjuntos y Monumentos de la Comunidad Valenciana*. València 1983. Tom II, pp 38-48; GARCIA GARCIA «Excursions artístiques; Una visita al Monestir de Benifaçá» *B.S.C.C.* Tom XIII (1932) pp 49-54 Per al convent de Sant Francesc de Morella, MILIAN BOIX, M. «Real Convento de San Francisco de Morella» en *Penyagolosa*. nº 4. Castelló 1958, s/p. Per a Vall de Crist cal consultar MARTIN GIMENO «El conjunto monástico de la Cartuja de Val de Cristo. Estudio histórico-constructivo» en *B.C.A.P.* nº 7-8, 1984, pp 99-120 i del mateix autor «La Iglesia mayor, Sacristia y Trasagrario de la cartuja de Val de Cristo» *B.S.C.C.* Tom LXI (1985) pp 554-590, així com DIAZ MANTECA «Para el estudio de la Vall de Crist: El manuscrito de la «Fundación...» de Joaquin Vivas». *B.S.C.C.* Tom LXVII (1991) pp 85-126.

42 «Imágenes de Madona Santa Maria» *B.S.C.C.* Tom XXV (1949), pp 448-492.

43 Per a l'escultura cal tenir present les reflexions que planteja JOSE PITARCH en «Les arts plàstiques: l'escultura i la pintura gòtica» en *Història de l'art al País Valencià*. Vol I. Tres i Quatre. València 1986, pp 165-239.

44 Pel que fa a les escultures de les verges, el denominador comú es la pervivència de formes del període anterior, tot produint en nombroses ocasions dificultats per situar-les correctament en el temps. Per als peirons vegeu, SANCHEZ GOZALBO «El cantero Antonio Arbó» *Almanaque Las Provincias*. València 1931, pp 393-395; MELIA LLORENS «Peirons» en *tierras castelloneses*. *Valencia Atracción*. València nº 517, 1978, pag 12; SIMO CASTILLO «El peiró de la puerta de San Miguel de Morella» en *Penyagolosa*. Castelló, nº 18, 1981, s/p; i del mateix autor «La primitiva creu de terme» en *Peñíscola, ciudad en el mar*. Peñíscola, nº 44 1979, pp 11-13; «Els peirons. Un símbol del Maestrazgo» *B.C.E.M.* Benicarló, nº 1, 1983, pp 9-21; «Document referent a la construcció d'un peiro en Xiva, els Ports» *B.C.E.M.* Benicarló, nº 16, 1986, pp 21-24; BARREDA EDO «Les creus de terme de Benassal». *B.C.E.M.* Benicarló, nº 35 1991, pp 39-46; MILIAN BOIX, M «La creu de Santa Llúcia». *Vallivana*. Morella 1940, pp 9-10; 22-23; 71-72 i 152-154.

iconogràfics. També precissem d'una anàlisi detinguda sobre el cor i trascor de Morella, així com sobre els capitells de la portada de Sant Mateu i no diguem-ne pel que fa respecte als retaules trecentistes, dels quals encara conservem restes a Morella, Culla, Sant Mateu i Onda⁴⁵. Però, sobretot, manquen estudis que permeteixquen esbrinar les diverses corrents(valenciana-catalana-aragonesa) que per ací conflueixen, així com també matissar les cronologies.

Més s'ha dit pel que fa a la pintura i deuen reconeixer-se els treballs de Beti y Sanchez Gozalbo⁴⁶ sobre els tallers de Morella, - que es connecta amb els de Tortosa i Barcelona -, i els de Sant Mateu,- que proporciona un parentiu amb l'escola de Tarragona, relacionada a la seua vegada amb Barcelona -, que li permeteren a Post⁴⁷ realitzar part de la seua monumental obra, tot i que moltes vegades li passaren desapercebudes moltes peces, al igual que a Saralegui⁴⁸. Eixos treballs anteriorment esmentats ens han permès conèixer nombrosos noms de pintors com Valentí Montoliu, Pere Lembri, Jaume Sarreal, Guillem Ferrer, Bernat Serra, etc., a molts

-
- 45 Per al cor de Morella vegeu ZARAGOZA ALMELA «Análisis iconográfico del intradós de la escalera del coro en la iglesia arciprestal de Santa Maria de Morella» en *Ars Longa*. València, nº 3. 1992, pp 149-152; TENA BELTRAN «Los antepasados de Cristo en la escalera del Coro de la basílica de Morella» en *Ars Longa*. València, nº 3. 1992, pp 153-160; FALOMIR VENTURA «El Juicio Final en el trascurso de la basílica de Morella» en *Ars Longa*. València, nº 3. 1992, pp 161-170. Per als capitells de la portada «romànica» de Sant Mateu MATARREDONA SALA *El románico en la villa de San Mateo*. Benicarló 1988 i també del mateix autor «Arquitectura y escultura religiosa del siglo XIII en el Maestrazgo; orígenes e influencias» *2ª Jornadas sobre Arte y Tradiciones Populares*. Benicarló 1991, Tom II, pp 15-91. Vegeu també MONTESINOS, V i ITURAT, J. «Les imatges gòtiques del campanar de Traiguera; notes per al seu estudi» en *2ª Jornadas sobre Arte y Tradiciones Populares del Maestrazgo*. Benicarló 1991, Tom II, pp 179-192.
- 46 BETI BONFILL, M. *El pintor cuatrocentista Valentin Montoliu*. Castelló. 1927, i del mateix autor «Dos originales del cuatrocentista Martin Torner» *Almanaque Las Provincias*. València 1915, pp 123-128; «Los retablistas medievales del Maestrazgo» *Almanaque Las Provincias*. València 1914, pp 135-137; SANCHEZ GOZALBO, A. *Pintors del Maestrat. Contribució a la història de la Pintura valenciana quatrecentista*. Castelló 1932; *Bernat Serra, pintor de Tortosa i de Morella*. Castelló 1935; *Pintores de Morella. Noticias y documentos de los siglos XIV y XV*. Castelló 1943; «Los retablos de Morella» *B.S.C.C.* Tom XVIII (1943) pp 123-158 i 197-211; *La pintura medieval castellanense*. Castelló 1988.
- 47 POST, CH, R. *A History of Spanish Painting*. 13 vols. Harvard University Press. Massachusetts. 1930-1953.
- 48 SARALEGUI, L. «La pintura valenciana medieval. Introducción. Los primitivos. Fuentes de influjo catalan en tierras valencianas». *A.A.V.* XXI 1935, pp 3-68; «La pintura valenciana medieval (Continuación) Lorenzo Zaragoza, Andres Marzal de Sax». *A.A.V.* XXII 1936, pp 2-39. «Pere Nicolau» «*B.S.E.E.* 1941, pp 75-107 i 1942, pp 92-152; «La pintura valenciana medieval. Andrés Marzal de Sax (continuación)». *A.A.V.* XXIII 1952, pp 5-39; «La pintura valenciana medieval (continuación) Andrés Marzal de Sax» *A.A.V.* XXV 1954, pp 5-33; «Pintura valenciana medieval (Continuación). Los discipulos de Marzal de Sax: Miguel Alcañiz» *A.A.V.* XXVII 1956, pp 3-41; «Pintura valenciana medieval (Continuación). Gonzalo Peris» *A.A.V.* XXVIII 1957, pp 3-24; «Pintura valenciana medieval. Gonzalo Peris (Continuación)» *A.A.V.* XXIX 1958, pp 3-21; «Para el estudio de la escuela del maestrazgo» *A.A.V.* XVIII 1932, pp 33-34; « El retablo de Altura». *Valencia Cultural*, nº 3 1960; «Algunas sargas y sargueros de Valencia». *Museum*. Barcelona vol VII, nº 6, 1921-26, pp 203-214; «Miscelanea sobre tablas valencianas. En la estela del estilo de Reixach. El San Miguel de Sot de Ferrer» *B.S.E.E.* Madrid 1932 XL, pp 50-64.

dels quals és ben difícil atribuir-los obra.

Amb posterioritat, la pintura gòtica ha estat tema de gran interès i diversos son els estudis a ella dedicats parcialment⁴⁹, sobre obres en concret, tot i que és precis remarcar encara la necessitat d'una síntesi general, que si ben bé s'ha intentat ja en diverses ocasions⁵⁰, pensem que encara deu pulir-se més, tot remarcant que al nostre parer, per entendre la pintura dels centres de Morella i Sant Mateu devem acostarnos més als centres catalans, puix la pintura dels obradors castellanencs s'aparta dels esquemes que predominen en la capital del Regne.

Així és necessari un estudi a fons que revise la cronologia, així com un estudi dels periples realitzats pels pintors, amb la possible influència en l'art de les comarques properes d'Aragó

Pel que fa a l'orfebreria, malgrat els bons exemplars que coneixem i molts d'ells sortosament conservats, també es precisa una bona síntesi, comtant-se però, amb un estol d'interessants treballs, així com bons

---

49 DUBREUIL, M.H. *Valencia y el Gótico Internacional* (2 vols). València 1982. Catàleg Exposició *El Siglo XV valenciano*. Museo de Bellas Artes. 1973. Comisaría General de Exposiciones. Dirección General de Bellas Artes. Ministerio de Educación y Ciencia. Valencia 1973; Catàleg Exposició *La pintura gòtica en la Corona de Aragón*. Museo e Instituto Camon Aznar. Saragossa 1980; JOSE PITARCH, A. «Llorenç Saragossa y los orígenes de la pintura medieval en Valencia». *D'art*. Barcelona, nº 5, 1979, pp 21-50 i nº 6-7, 1981, pp 109-119; «Noticia de unas tablas valencianas» A.A.V. LXI 1980, pp 21-22; PEREZ MARTIN,. «El retablo de la ermita de San Roque (Xérica)» *Archivo Español de Arte y Arqueología*, vol X, nº 28, Madrid 1939, pp 27-50; i del mateix autor «Pintores valencianos medievales y modernos Addenda». *Archivo Español de Arte y Arqueología*. Vol XI nº 33 Madrid 1935, pp 239-312; «Pintura y pintores en el real Monasterio de la Cartuja de Valdecristo (Altura-Castellón) Addenda a Pintores valencianos medievales y modernos» *Archivo Español de Arte y Arqueología*, vol XII, nº 36 Madrid 1936, pp 253-59; RODRIGUEZ CULEBRAS, R. «Pintura gòtica castellanense desaparecida y dispersa» *Millars*. Vol III. Castelló 1976, pp 215-233 i Vol V. 1978, pp 211-229 i del mateix autor «El Retablo de San Jorge de Jérica» *Revista de las fiestas de Moros y Cristianos*. Alcoi 1979, pp 54-55; «Jacomar-Reixarch y los retablos y tablas de Segorbe» en *B.E.A.P. Segorb* nº 17, 1989, pp 1-41; «Retablo de la Última cena» en *Penyagolosa*. Castelló nº 8, 1971, s/p; «En torno a una tabla de la escuela del Maestrazgo». A.A.V. 1978, pp 38-41; TORMO MONZO, E *Jacomart y el arte hispano flamenco cuatrocenista*. Madrid 1913; TRAMOYERES BLASCO «La más antigua pintura existente en el Maestrazgo de Morella» A.A.V. I 1915, pp 43-49; COMPANY CLIMENT «La pintura hispanoflamenca en el Alto Palancia; Tres maestros» *B.C.E.A.P. Segorb* nº 17, 1989, pp 43-82; RAMBLA ZARAGOZA «El calvario de la Visitación y los santos del maestro de Segorbe» *B.C.E.A.P. Segorb* nº 13, 1987; PUIG PUIG «Pintores en Catí». *B.S.C.C. Tom XX* 81944), pp 55-66 i 108-125; TENA BELTRAN «La pintura gòtica de la comarca de Els Ports y El Maestrat. Una problemàtica en torno a la periferia». *B.C.E.M.* nº 47-48. 1994, pp 109-122. ALEJOS MORAN «Lectura Iconografica de la Última Cena, de la Catedral de Segorbe» en A.A.V. LXI 1980, pp 16-20; DOÑATE SEBASTIA «Sobre un desaparecido retablo de Lorenzo Zaragoza» *B.S.C.C. Tom XXXV* (1959) pp 297-99.

50 A banda dels treballs abans esmentats de JOSE PITARCH, cal veure també del mateix autor «Els tallers de pintura (ss XIII-XIV)» en *Entorn al 750 Aniversari*. Vol II. València 1989, pp 417-431. Per al període hispanoflamenc vid COMPANY CLIMENT *La pintura hispanoflamenca*. València. 1990.

catàlegs d'exposicions que ens permeten conèixer les diverses tipologies⁵¹.

El renaixement

No és aquesta una de les etapes més estudiades. El fet de que de les produccions d'aquest moviment, per dissortades destruccions, n'han sobreviscut ben poques i que aquest període no ha atret, fins fa poc, els investigadors, ha fet que les llacunes informatives que tenim siguen nombroses, tot i que ofereix mostres ben interessants. D'ahi que la bibliografia no siga gaire generosa, en síntesis i visions de conjunt⁵².

- 51 BETI BONFILL, M. *Las cruces gemelas de San Mateo y Linares de Mora*. Castelló 1927; *Los Santalinea orfebres de Morella*. Castelló 1928; DALMASES «Orfebreria medieval; introduccio al seu estudi» en *Historia de l'art al Pais Valencià*. Vol I. Tres i Quatre. València 1986, pp 243-264; DIAZ MANTECA i GIMENO SANFELIU. «Para el estudio de la orfebreria en el Maestrat. La cruz procesional mayor de les Coves». *B.C.E.M.* 1983; DONATE SEBASTIA. «Orfebreria y orfebres valencianos». *A.A.V.* XL 1969, pp 28-31; GIL CABRERA «La custodia del Museo de Traiguera» *Traiguera* nº 37, 1979; MILIAN BOIX, M. «Exposición morellana de arte» *B.S.C.C.* Tom X 1929, pp 3-10, 127-147 i 345-349; tom XI, 1930, pp 41-61, 108-111, 226-243 i 345-353; Tom XII, 1931. pp 235-243 i Tom XII, 1932, pp 145-152, i del mateix autor «El punzón de orfebreria de Morella (1310-1910)» en *Martinez Ferrando, archivero*. Asociacion Nacional de Bibliotecarios, Archiveros y Arqueologos. 1968, pp 351-399; PEREZ MARTIN, J.M.^a. «Cruz parroquial de Xérica. Ensayo de documentación. ¿Cuántas cruces parroquiales ha tenido Xérica?». *A.A.V.* VI 1920, pp 23-31; «Orfebres o argenteros en la Arciprestal de Jérica». *Anales del Centro de Cultura Valenciana*. València 1935; «Orfebres o argenteros en la Catedral de Segorbe» *Anales Centro Cultura valenciana*. València 1936, pp 13; BARREDA EDO «Arxiu parroquial de Benassal (III). Tesor». *B.C.E.M.* nº 13 (1986) pp 75-89; PUIG PUIG, J. «Plateros en Catí». *B.S.C.C.* Vol XVIII (1943) pp 178-183; SARTHOU CARRERES, C. «De orfebreria religiosa castellanense. Las cruces parroquiales». *B.S.C.C.* Tom V 1924, pp 140-146; SANCHEZ GOZALBO, A. «El punzón de San Mateo y sus orfebres». *B.S.C.C.* Tom LXVI (1990); RODRIGUEZ CULEBRAS «Las Artes Industriales y Suntuarias en la Valencia medieval» en *Entorn al 750 aniversari*. Valencia Vol II 1989, pp 481-514; OLUCHA MONTINS *L'orfebreria a Castelló. Segles XIV-XVI*. Castelló 1996 i del mateix autor «Sobre el punxó d'orfebreria de la vila de Castelló» en *III Congrés d'Història i Filologia de La Plana*. Nules. 1994, pp 227-234; Catàleg exposició *El Papa Luna y su evocación en el arte castellanense*. Peníscola 1982; Catàleg exposició *Orfebreria religiosa del Alto Palancia*. Seborb 1995; Catàleg exposició *Orfebreria religiosa de la zona de la Plana de l'Arc*. La Pobla Tornesa. 1996. Sobre altres aspectes de les anomenades arts menors durant l'edat mitjana vegeu RODRIGUEZ CULEBRAS «Rejas y hierros en la Catedral de Segorbe» *B.E.A.P.* Segorb nº 10, 1986, pp 55-66. BETI BONFILL. «Arte medieval en Morella y San Mateo. Herreros y forjadores» *B.S.C.C.* Tom VII (1926) pp 273-286; SANCHEZ GOZALBO «Alfares en Morella» *B.S.C.C.* Tom VIII (1927), pp 299-302 i «Maestros vidrieros de Morella». *Cultura Valenciana*. València. 1929, pp 111-116; FERRERES NOS i ROSAS ARTOLA «Gerres baixmedievales de l'ermita de la Font de la Salut (Traiguera, Castelló)». *B.C.E.M.*, 1993, pp 95-107.

- 52 Per a la Comunitat Valenciana, però amb referències a les terres de Castelló vegeu *Historia del Arte Valenciano* Tom III i *Historia de l'Art Valencià* Tom II. En concret sobre la nostra provincia OLUCHA MONTINS «El arte en el siglo XVI» en *Historia de Castellón.. Levante de Castellón*. Valencia 1992 Tom I, pp 321-340.

Un advertiment, no estan pas clars els límits d'on s'acava l'Edat Mitjana i on surgeix el renaixement, puix molt de l'esmentat en l'edat mitja participa tant en el formal com en la seua intenció d'ambdós conceptes, per la qual cosa es precisa una aclaració de conceptes així com estudiar l'art de la nostra zona en relació amb el de la resta dels territoris veïns.

Un dels primers punts que tindria que aclarir-se és el dels seus límits; diversos factors han fet evolucionar la mentalidad cap a 1475-80, independentment d'aparences, per crear un nou llenguatge formal, que es mantindrà, al menys, fins a 1620 amb diverses variants. Amb tot però hi és manifesta una pervivència de maneres gòtiques, (tant en arquitectura, com en pintura, escultura i orfebreria), fins ben avançat el segle XVI, que caldria buscar tant en l'existència d'uns mestres formats en la tradició, com en l'afirmació d'unes determinades formules tradicionals que continuen essent vàlides per amplis sectors de la societat; i és que el nou estil s'adverteix tan sols en detalls ornamentals, vinculats directament a iniciatives nobiliaries, molt d'acord amb la transformació socio-política que es produeix en aquest període i al desplaçament del poder polític des de la burgesia urbana a la noblesa i alt clero.

Pel que fa a l'arquitectura ens manquen estudis sobre l'urbanístic, civil i militar⁶³. Més informació tenim de l'arquitectura religiosa, mercès a

---

53 Molt poc sabem sobre ponts (Xérica), fonts (de la Petxina en Peníscola; de Santa Maria en Sant Mateu; de Viver), així com sobre l'arquitectura domèstica civil, la qual s'apropa en certes zones a l'arquitectura civil aragonesa, especialment en les galeries d'arquets entre pilastres i els grans ràfecs de ampli vol (Ajuntaments de La Mata; Cinctorres; Olocau; Ortells; Villores; Forcall, etc.. palaus dels Osset en Forcall, Casa dels Santsjuan en Cinctorres; Piquer, Colomer-Zurita i Cardenal Ram en Morella; casa Figuera en Olocau, etc...). Sobre l'arquitectura civil vegeu ZARAGOZA CATALAN «El palacio Miró-Osset de Forcall y la carpintería Renacentista Valenciana». en *Programa festes del Forcall*. 1993, pp 11-17. Per a l'Ajuntament de Segorb, àntic palau dels Ducs de Segorbe i Medinaceli (1522-62) vegeu RODRIGUEZ CULEBRAS. «Segorbe. Casco urbano» en *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana*. València 1983 Vol II, pàg 162. Per al palau dels marquesos de Villoses de Sant Mateu, manat aixecar cap a 1550 per Bautista Comí vegeu BENITO DOMENECH i BERCHEZ GOMEZ *Presència del renaixement a València. Arquitectura i Pintura*. València. 1982, pàg 52. Per al Palau de Betxí, amb portada de concepció vignelesca vid TRAYER TOMAS «El palacio-castillo de Bechi» B.S.C.C. 1961, pp 253-69 i BENITO DOMENECH i BERCHEZ GOMEZ *Presència del renaixement a València. Arquitectura i Pintura*. València. 1982, pàg 84-85. Sobre les diverses torres de vigia de la costa, de les quals es conserven abundants exemples (San Vicent en Benicàssim; Torre del Rei , Sant Julià i Barranc de la Dona en Orpesa, Torre del Mar de Borriana, etc..), vegeu, de caracter general, BOIRA MAIQUES «Viles, castells i torres de guaita al litoral valencià del segle XVI. Les cartes del virrei Vespasià Gonzaga Colonna» en *Afers* n° 19. Catarroja 1994, pp 555-574. En concret sobre torres de les nostres terres, vegeu OLUCHA MONTINS «Sobre unes torres de defensa litoral» *Estudis Castellonencs*, n° 2, 1984-85, pp 145-162; FORCADA MARTI «La Torre del Rei» B.S.C.C. Tom LXIV (1988) pp 359-399; OLUCHA MONTINS «La torre de la Corda (Orpesa) secucència d'una construcció» B.C.E.P. n° 11 (1987) pp 29-32; MESADO OLIVER. «La torre del mar» en *Penyagolosa* II època, n° 16. 1981, s/p. Per a les defenses de Peníscola, aixecades entre 1576-79 segons projecte d'Antonelli, però sota la direcció de Joan de Ambuesa, vegeu BOIRA MAIQUES «Geografia i control del territori. El coneixement i la defensa del litoral valencià al segle XVI: l'informe de l'enginyer Joan Baptista Antonelli. en *Cuadernos de Geografia*. n° 52. València, pp 183-199 i GARCIA LISON i ZARAGOZA CATALAN «Peñíscola. Castillo y Palacio» en *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana*. València 1983 Vol II, pag 21-29.

recents estudis realitzats a nivell de Comunitat que obren nous camins⁵⁴, si bé manquen, tot i que no hi ha canvis estructurals fins el s XVII, estudis sobre tipologies, sentit espacial etc...

Alguns exemples concrets de l'arquitectura compten amb bona bibliografia⁵⁵, però, tanmateix, al nostre parer encara ens manca profunditzar en les possibles relacions entre Castelló i Terol i res hi ha tampoc respecte al significat simbòlic de certs elements decoratius⁵⁶. Important també és valorar la presència d'alguns artistes significatius del moment a les nostres terres i la seua aportació⁵⁷, així com analitzar l'important paper que tingueren

- 54 BENITO DOMENECH i BERCHEZ GOMEZ *Presència del renaixement a València. Arquitectura i Pintura*. València; 1982. BERCHEZ GOMEZ, *Arquitectura renaixentista valenciana (1500-1570)*. València 1994.
- 55 Per a la portada de l'església de Vinaròs, vegeu GASCO SIDRO «Estudio sobre la Iglesia Arciprestal de Vinaroz» en *Millars V* 1978, pp 49-89 i del mateix autor «Una portada de estilo plateresco de la escuela de Siloé en Vinarós» A.A.V. XLVIII 1977, pp 48-53, «La Arciprestal de Vinaròs, encrucijada de estilos» en *Boletín de la Real Academia de BB. AA. de San Fernando*, nº 48. Madrid 1979; ZARAGOZA CATALAN i GARCIA LISON «Vinaròs. Iglesia Arciprestal» en *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana*. València 1983 Vol II, pp 896-900. Per a l'església de Vilafranca MONFERRER GUARDIOLA *El temple parroquial de Vilafranca*. Castelló 1986. Per a l'església de Vilafamés TORRES CAROT «Iglesia parroquial. Apuntes para una cronología» en *Vilafamés en festes*. Vilafamés 1984, s/p i OLUCHA MONTINS «Algunes dades més sobre l'església de Vilafamés» en *Montornés*. Butlletí de l'Associació Cultural La Balaguera, nº 3. La Pobla Tornesa, 1993, pp 41-49. Per al campanar de Castelló OLUCHA MONTINS.» Una panoràmica sobre l'art a la vila de Castelló 1500-1700" *B.S.C.C.* Tom LXIV (1988) pag 162. Per al Santuri de la Verge de la Salut de Traiguera RODRIGUEZ CULEBRAS «Traiguera. Real Santuario de la Virgen de la Salud» en *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana*. València 1983 Vol II, pp 211-219.
- Per a altres edificis,- esglésies, ermites i santuaris -, d'aquest període vegeu GARCIA LISON i ZARAGOZA CATALAN «La ermita de San Vicente de Cati» *B.C.E.M.* nº 20 (1987) pp 31-37; BARREDA EDO «Notes històriques sobre les ermites menors, capelles i retaules de carrer de Benassal» *B.C.E.M.* nº 19 (1987) pp 19-26; MIRALLES SALES «Ermitas y romerías de Castellfort» *B.C.E.M.* nº 18 (1987) pp 21-28; OLUCHA MONTINS «Un document inèdit sobre el picapedrer Llatzer de la Reganya i l'església de la Serra d'en Galceran» *B.C.E.M.* nº 25. 1989, pp 41-43; RODRIGUEZ CULEBRAS «La iglesia fortaleza de San Francisco de Torreblanca» *B.C.E.P.* nº 1, 1987, pp 25-33; EIXARCH FRASNO «Capitulacion sobre las obras del ábside y torre-campanario de la Iglesia Parroquial de la Mata» *B.A.M.C.* VIII (1985) pp 63-67.
- 56 És possible veure les vinculacions cap a les terres de Terol, possiblement a través de la línia i actuació de Quinto Peres Vedel, en alguns exemplars de l'Alt Millars i el Palància (Bejis 1554, Convent Socós de Xèrica 1570, església de Pobla d'Arenos 1540-94; església de Cortes d'Arenos 1585, etc...).
- 57 Està documentada la presència d'alguns artistes significatius del moment a les nostres terres com són Joan d'Alacant, Joan d'Ambuesa, Miquel Anglés, Joan de Batea, Miquel de Maganya, Joan de Maganya, Joan de Vidanya, Marti de Mendoza, Gines Linares, Gaspar Gregori, Miguel Porcar, etc... i dels quals no s'ha treballat pas la seua possible influència aci. Un cas semblant és el de la nombrosa presència de picapedrers d'orige francès (Antoni Ancha, Guillem Badenes, Bertomeu Branchadell, Lluís Briau, Jaume Ceroles, Esteve Ganaut, Joan Gogia, Joan Gresa etc...) i basc (Sanç de Camino, Pere Crespo, etc...) que treballen a bastament per la zona del Maestrat.

les diverses ordres religioses, que ara multipliquen les seues fundacions⁵⁸.

Sobre l'escultura hi ha estudis mínims, tot donat la mancança d'exemples conservats, amb tot però, una cosa és evident; l'absència total d'escultura profana front la religiosa, la qual cosa gens es d'estranyar, puix la poca noblesa de les nostres viles i ciutats no es distingeix pel mecenatge artístic, per la qual cosa és l'estament religiós el principal comitent.

Deixant de banda el retaule major de Sant Mateu de Pere Dorpa i Jaume Salas, manquen altres mostres per analitzar⁵⁹ i ben interessants, per cert, com els relleus italians de Segorb, Pina i Lluçena, que, com en altres llocs no tingueren les seqüeles que cabria pensar o desitjar. Evidentment són donacions de noblesa i clero, i dels quals l'únic que ha mereixcut l'atenció ha estat el de Segorb⁶⁰. Més fortuna ha tingut l'exemple, menys interessant, de l'escultura de la Verge del Lledó⁶¹.

Evidentment, ens manquen, estudis sobre alguns mestres del moment que coneixem per la documentació, així com esbrinar la col·laboració en les diverses obres dels membres d'un equip, així com analitzar les possibles relacions amb Aragó, puix està constatada la presència d'alguns artistes d'allí a les nostres terres⁶². Un viarany que cal apuntar ací, tot i que és vàlid per a altres èpoques, és la utilitat de consultar les fonts monumentals i literaries de les regions veïns on s'han contractat obres d'art destinades ací, o s'han realitzat pels mestres d'ací.

La pintura, amb nombrosos interrogants, està a puntes penes estudiada, tanmateix però, una cosa és ben evident; la pintura que es desenvolupa per les nostres terres està fermament vinculada al devenir ge-

---

58 Al llarg d'aquesta centúria es funden nombrosos convents (Sant Agustí de Vinaròs, 1549; dominicans d'Aioder, 1576; agustines de Sant Mateu; franciscans de Benicarló, franciscans de Castelló, etc.), dels quals a puntes penes hi ha quelcom estudiat.

59 Tot i que conservem algunes mostres interessants (escultura de Sant Jaume a Nules, fragments del retaule de la capella de Jesús de Morella, etc.) tan sols ha estat estudiat el retaule de Sant Mateu, vegeu OLUCHA MONTINS «El retaule major de l'església de Sant Mateu. Pere Dorpa i Jaume Galià». *B.C.E.M.* 1993, pp 133-151, si bé pensem deuria encara aprofundir-se en la possible influència que eixe retaule deguere representar per als nostres escultors.

60 AMIGO «La Virgen de La Leche» en *Penyagolosa*, 1ª època, nº 5, 1959, s/p. Vegeu també Catàleg Exposició *Reyes y Mecenas*. Toledo. 1992, pàg 292, on s'ens parla dels dubtes en l'atribució entre Donatello i Desiderio da Settignano. Per a la procedència de la peça, la qual era propietat del Duc de Segorb, Francesc d'Aragó, vegeu FALOMIR FAUS «El Duque de Calabria, Mencía de Mendoza y los inicios del coleccionismo pictórico en la Valencia del renacimiento» en *Ars Longa*. València nº 5, 1994, pp 121-131.

61 SANCHEZ GOZALBO «Imágenes de Madona Santa Maria» *B.S.C.C.* Tom XXV (1949), pàg 465 i ss; RODRIGUEZ CULEBRAS «Galeria de Arte de la Provincia. Iconografía Mariana: La Mare de Déu del Lledó» *Seminario de la Diócesis de Segorbe-Castellón*. nº 1483-84-85, Maig 1972.

62 Així tenim documentada la presència de diversos escultors com Jaume Forner, el qual treballa el cor de l'església del monestir de Benifassà; Vicent Redorat, possible deixeble de Pere Dorpa, el qual està documentat a Vinaròs, Benicarló i La Mata; Francesc Sans, Joan Valenzuela, Joan Baptista Vazquez, etc, així como la de fusters forasters com Joan Pere Machuquel (milanès) Joan Ubert (frances).

neral de la pintura valenciana⁶³. Hi ha alguns estudis particulars sobre obres en concret, així com testimoniada la presència d'alguns dels millors pintors del moment⁶⁴, però, ens falta molt per fer i conèixer; necessitem definicions biogràfiques que ens faciliten identificar personalitats, així com una acurada tasca d'arxiu que ens permeta conèixer pintors i activitats⁶⁵.

Dels altres aspectes de les arts, a puntes penes hi ha referències, excepció feta de l'orfebreria i algunes notes soltes sobre ornaments⁶⁶.

-
- 63 Una visió general sobre la pintura del moment a la nostra comunitat en BENITO DOMENECH «La pintura durant els segles XVI i XVII» en *Història de l'Art Valencià*. València. Tom II. 1988, pp 61-103, i també en COMPANY CLIMENT *La pintura del Renaixement*. València 1987.
- 64 Així tenim documentada la presència de Roderic d'Osona i el seu fill, de Paolo de Santo Leocadio, de Miquel Esteve, de Nicolau Falcó, de Vicent Macip i de Joan de Joanes, de Vicent Requena, Berenguer Nicolau, Pere Pertus, Baptista Esteve, etc., als quals s'els ha atribuït obra. Vegeu ALBI FITA *Joan de Joanes y su círculo artístico*. València 1979; BENITO DOMENECH «El Maestro de Cabanyes y Vicente Macip; un solo artista en etapas distintas de su carrera» *A.E.A.* Madrid Tom 66 n° 263, pp 223-244 i del mateix autor «Fuentes icónicas empleadas por Vicente Macip y Joan de Joanes...» en *Boletín del Museo del Prado*. 1993 i «Miguel Joan Porta. Nuevas Obras» en *Ars Longa*. València n° 5, 1994, pp 133-138; COMPANY CLIMENT *La pintura dels Osona, una cruïlla d'hispanismes, flamenquismes i italianismes*. Lleida 1991 (2. Vols) i del mateix autor «Roderic d'Osona el Jove i la seua obra al Museu de Castelló» *Estudis Castellonencs* Tom III 1986, pp 485-504; RODRIGUEZ CULEBRAS «En el centenario de Joan de Joanes» *Penyagolosa* II època, n° 16, 1981. s/p i del mateix autor «Un retablo joanesco en Onda» *Ibn-al Abar*. Boletín informativo del centro de Iniciativas y Turismo de Onda n° 4 1975 s/p; «Llanto por Cristo Muerto. Tabla de Vicente Macip en el Museo Catedralicio de Segorbe» *C.E.A.P* n° 13. 1987, pp 35-44; «Miscelanea de arte segorbino, sobre un Salvador joanesco» *B.C.E.A.P.* n° 9 1986, pp 35-44; *El retablo de la catedral de Segorbe*. Segorb 1965; «Notas sobre una obra inédita del taller de Joanes» *A.A.V.* L 1979, pp 42-44; «El retablo de Almas» *Programa de Feste d'Onda* 1971. s/p; «Sobre un desaparecido retablo de la Cartuja de Vall de Cristo» en *Instituto de Cultura Alto Palancia*. Segorb, n° 2, 1995, pp 87-92; LLORENS RAGA «Vicente Macip, en la Seo de Segorbe» *A.A.V.* XLIII, 1972, pp 22-25; CAPEL MARGARITO «Historia y arte de la antigua villa de Benicarló; el retablo de Vicente Macip» *A.A.V.* XLVI 1975, pp 40-48; TRAMOYERS BLASCO «El pintor Nicolas Falco» *A.A.V.* 1918, pp 3-22; DONATE SEBASTIA «Los retablos de Pablo de Santo Leocadio en Villareal de los Infantes» *B.S.C.C.* XXXIV (1958) pp 241-289; BAUTISTA GARCIA *Pintors i pintures a Vila-Real. Segles XV al XVIII*. Castelló 1987; Catàleg Exposició *El mon dels Osona*. València 1995. Catàleg Exposició Vicent Macip (1475-1550). València 1997.
- 65 D'un ampli estol de mestres, com Cerdà; Pere Mayurga; Vicent Mestre; Anton Mir; Miquel Buyra; Joan Baptista Pastor; Pere Saranyena d'Artes, Sebastià Santillana de Talaomente; Agustí de la Serna, etc.. sols sabem el nom i la participació en alguna obra en concret. També hi ha una sèrie de peces que precisen encara molta atenció, com son els variats retaules d'ànimes, dels quals sabem hi ha havia exemplars a Benafigós, Benassal, Canet, Ares, etc... i dels que es conserven sols exemplars a Castelló, Onda, Cortes i Segorb.
- 66 GIL CABRERA «Les macs de cerimonial de la vila reial d'Onda» en *Miralcamp*. Butlletí d'estudis Onders. n°2. 1989 pp 79-86; OLUCHA MONTINS «De bacines d'acapte; a propòsit d'uns exemplars de l'església parroquial de Culla» en *Imatge de Culla. Estudis recollits en el 750 aniversari de la Carta de Població*. Culla 1994, Vol I, pp 321-330 i del mateix autor «Una panoràmica de l'art a la vila de Castelló entre 1500 i 1700» *B.S.C.C.* Tom LXIV (1988) pp 149-203; «Objectes d'us litúrgic en l'església de Santa Maria de Castelló. Segles XIV-XVII» *B.S.C.C.* Tom LXX (1994) pp 241-305 i Tom LXXI (1995) pp 369-416; «La custòdia de Santa Maria de Castellón y el platero Pere Cetina» *B.S.C.C.* Tom LXXIII (1987) pp 261-282. Per a la ceràmica vegeu ROSAS ARTOLA «La ceràmica dels segles Xv-XVI. La transició a l'Edat Moderna» en *IV Congrés d'Història i Filologia de La Plana*. Nules 1996, pp 37-49.

El barroc i l'academicisme

Aquesta etapa la plantejaren com el període de producció que abasta des d'els inicis del segle XVII fins la primera meitat del segle XIX, independentment de les varietats que adhuc formalment presenta.

La bibliografia com en la resta del períodes ofereix tan sols monografies puntuals, diverses, i articles directes alguns amb incidentals dades per als nostres propòsits⁶⁷.

Pel que fa a l'arquitectura es pot indicar l'existència del rigorós estil desornamentat, passant, cap a la dècada dels setanta del segle XVII pel barroc d'estil decoratiu i de moviment que perdurarà fins 1750 i adhuc les variades etapes del rococó fins desembocar en l'academicisme. Evidentment la recuperació econòmica que s'inicia en la darrera meitat del XVII, pot explicar en part, eixa eclosió de construccions.

Al llarg de la primera meitat del XVII hi ha una pervivència d'estructures caracteritzades pel predomini d'un manierisme desornamentat, sobre tot en la zona del Maestrat, que s'exten encara en els anys posteriors, que necessitaria d'un acurat estudi i aprofundir en el paper d'algun arquitecte d'orige francès, sobre tot Joan Tell, com a figura interessantíssima en el desenvolupament d'aquestes formules⁶⁸. També pensem cal estudiar els contactes amb el barroc català i aragonés i, sobre tot, en el paper i significació que deguere desenvolupar la capella de Sant Pasqual del Convent de Vila-real, de la qual Tormo apuntà contactes amb el gust castellà

---

67 De caracter general i amb una visió per a tota la comunitat son el volums IV i V de la *Historia del Arte Valenciano*, dirigida per Aguilera Cerni, així com el volum 2º de la *Història de l'Art Valencià*. Per a Castelló en concret vegeu MINGUEZ CORNELLES «Barroco y Academicismo» en *Historia de Castellón*. Levante de Castellón. València. 1992, pp 441-460.

68 Son esglésies - (Vistabella, La Jana, Benlloc, Traiguera, Calig, Borriol, principalment, però també ho observem en Alcora, Sucaina, Ludiente, Castelló, etc.) -, en les quals hi és present la pervivència gòtica en el cobriment, amb voltes de creueria simple en les naus i capelles, - aquestes comunicades entre si -, de vegades amb terceletes i lligadures, mentre es desenvolupa més complicacions en l'àbisis poligonal, que es cobreix amb volta de forma estrellada amb nombrosos nervis. En l'interior hi és patent l'estil desornamentat, cercant en l'arquitectura un correcte us dels ordens i la norma constructiva «a la romana» amb pilastres i estreps amb entaulaments classicistes de gran elegància, capitells dòrics, fust lllisos i motlluració por ressaltada. Per a Joan Tell vegeu OLUCHA MONTINS «Unes notes sobre el patrimoni desaparegut de Benlloc i una proximitat a l'arquitecte Joan Tell» en *Montornes*. Butlletí de l'Associació Cultural la Balaguera. La Pobla Tornesa, nº 5, 1995, pp 20-25. Per a les esglésies esmentades Vid MILIAN BOIX «El templo parroquial de La Jana» B.S.C.C. Tom XLIV (1968)pp 65-73; LAPENA BARRACHINA, ITURAT GARCIA i MINGUEZ CORNELLES «Aproximación al estudio de un foco renacentista al norte de la Provincia de Castellon. Iglesias de Traiguera, La Jana y Calig» en *Revista Traiguera*, 1984, nº 86, 87 i 88. Per a l'església de Calig QUEROL ANGLES «Dades sobre la construcció de l'església parroquial de la vila de Calig». B.C.E.M. nº 11 (1985) pp 33-42.

«churrigueresco»⁶⁹. I és que ens manquen estudis actualitzats sobre els monuments⁷⁰.

- 69 TORMO MONZO «El arte barroco en Valencia». *Arte Español*. Madrid 1920. Tot i tenir certa bibliografia (SARTHOU CARRERES «La capilla de San Pascual en Villarreal: la cuna del churriguerismo valenciano» *B.S.C.C.* Tom II (1922) pp 174-176; «Villarreal, cuna del protobarroquismo valenciano» *Penyagolosa* 1960, nº 6; BAUSTISTA GARCIA «Els altars de la Capella de Sant Pasqual». *Exagono* 1985, nº 377, p 9.), manca un estudi rigorós sobre el Convent de Sant Pasqual de Vila-real i tindre ben present la seua veritable significació.
- 70 La bibliografia en concret sobre els principals monuments es pot concretar en la següent; per a Caudiel VILAPLANA «Una obra maestra del barroco valenciano; El santuario de la Virgen del Niño Perdido de Caudiel» *A.A.V.* 1987, pp 57-63 i MINGUEZ CORNELLES «El Carmelo de Caudiel: su legado artístico» *Estudios Castellonencs* Tom III 1986, pp 594-562; Per a la torre de Xèrica PEREZ MARTIN «Torre (mudejar) de las Campanas de Xèrica» *A.A.V.* VIII, 1922, pp 3-71; RODRIGUEZ CULEBRAS «Torre de las campanas de Jérica» *B.E.A.P.* 1984. Per a les Useres MARIN ROSAS «El templo parroquial de Useres» en *Penyagolosa* III època nº 3, pp 14-15. Per al Santuari de la Verge de l'Avella de Cati PUIG PUIG «Ermita de Nuestra Señora de l'Avella» *B.S.C.C.* Tom XIX 1944, pp 146-152. Per a l'església d'Alcalà de Xivert CUCALA PUIG *Iglesia parroquial de S. Juan Bautista (1766-1966)*. Centenario de la Iglesia Parroquial de Alcalà de Xivert. 1960; GINER SOSPEDRA «La Torre campanario de Alcalà de Xivert» *Penyagolosa* nº 9 Castello 1972 s/ p; SIMO CANTOS i CHINER VIVES *La Iglesia Parroquial de Alcalà de Xivert*. Benicarló 1984; ITURAT «Lo campanar d'Alcalà de Xivert» *B.C.E.M.* nº 45-46 (1994) pp 89-112. Per a la Basílica del Lledó de Castelló vegeu els diversos articles de SANCHEZ GOZALBO recollits en el llibre *Lledó en la Història*. Castelló 1995 així com també FRANCES CAMUS «La Basílica de Santa Maria del Lledó» *B.C.E.P.* Castelló nº 19. 1986. Per a Castelló també, però tractant tots els edificis del moment, vegeu OLUCHA MONTINS «Aspectes artístics del Castello del segle XVIII» en *Catàleg exposició II Centenari del Bisbe Josep Climent (1706-1781)*. Castelló 1981, s/p i del mateix autor «Manifestacions artístiques al segle XVIII castellanenc» en *Isabel Ferrer i el seu temps*. Castelló al segle XVIII. Castelló 1993, pp 77-102. Per a la ermita dels Àngels de la Jana GARCIA LISON i ZARAGOZA CATALAN «La ermita capilla de Ntra Sra de los Àngeles de la Jana» *B.C.E.M.* nº 6 1984, pp 67-84. Per al Santuari de Sant Joan de Penyagolosa RODRIGUEZ CULEBRAS «Vistabella. Santuario de San Juan de Peñagolosa» en *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana*. Vol II. València 1983, pp 905-910. Per a l'església de Sant Jordi FERRERES NOS «Documentació i planols de l'església de Sant Jordi» *B.C.E.M.* nº 16 (1986) pp 67-84. Per a l'ermita de Sant Gregori de Vinaròs PLA ROS «La ermita de San Gregorio de Vinaròs» *B.C.E.M.* nº 45-46 (1994) pp 33-48. Per al convent de Sant Agusti de Vinaròs ZARAGOZA CATALAN i GARCIA LISON «Vinaròs. Convento de San Agustín» en *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana*. Vol II. València 1983, pp 901-904. Per al Santuari de la Balma de Sorita OLUCHA MONTINS «Nuevos datos para la historia de la Balma» *B.S.C.C.* Tom LIX, 1983 i del mateix autor «Zorita del Maestrazgo. Santuario de la Virgen de la Balma» en *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana*. Vol II. València 1983, pp 983-986. Per al santuari del Llosar PUIG PUIG *Historia del Santuario de Ntra Sra del Losar*. Castelló 1956. Per a l'església d'Atzeneta MIRALLES PORCAR «El temple parroquial de l'església d'Atzeneta» en *L'aigua nova*. Atzeneta, nº 11 (1982) pp 14-17. Per a Vila-real BAUTISTA GARCIA «Obras i reformes en l'Ermita de la Verge de Gràcia a Vila-real, de 1739 a 1920. El Llibre d'Eixides de l'Administració de l'Ermita». *B.C.E.P.* nº 19, 1986 i del mateix autor «L'església del Crist de l'Hospital» *Cadafal*. Vila-real 1983, s/p. Per a Almassora SORRIBES AGUT «La ermita de Santa Quiteria» *Programa de festas 1984 s/p*. Per al santuari de Sant Pau d'Albocàsser RODRIGUEZ CULEBRAS «Albocácer. Ermita y Hospedería de San Pablo» en *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana*. Vol I. València 1983, pp 6-13. Per al Santuari de la Vallivana de Morella GRAU MONSERRAT «Nuestra Señora de Vallivana» *Penyagolosa* I època, nº 4, 1958. Per al convent de carmelites de Nules FELIP SEMPERE «Notes sobre el convent de la vila de Nules» en *Penyagolosa* II època nº 3 i 4, 1979-80, s/p; OLUCHA MONTINS «Nules. Templo y plaza de los Carmelitas Descalzos» en *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana*. Vol I. València 1983, pp 580-582. Per a l'església de Xert ZARAGOZA CATALAN «Un edificio que esconde su historia. Nuestra

Poc sabem respecte a la influència que deguere tindre, sobre tot per la zona del Palancia, la personalitat de Perez Castiel⁷¹, així com també poc tenim conegut sobre les diverses façanes amb columnes exentes, salomòniques primer, després d'altre caracter, però sempre ricament decorades en el seu terç inferior que abunden en els nostres temples⁷². I ben interessant seria aprofundir en tot el que suposa d'innovació eixa formula foranea, sobre tot a darreries del XVIII de la coneguda planta de Hallenkirche i la relació que amb aixó puga tenir la progressiva presència de mestres aragonesos en el treball arquitectònic⁷³.

I és que tot un estol d'arquitectes i mestres d'obres ens són encara enigmàtics, puix de la majoria d'ells sols coneixem el nom i alguna

Sra de la Asunción de Chert» en *Penyagolosa* II època, nº 22, 1982, s/p. Per al convent de San Francisc de Benicarló ZARAGOZA CATALAN i GARCIA LISON «Benicarló. Convento de San Francisco» en *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana*. Vol I. València 1983, pp 167-171. Per al santuari de la Mare de Déu de la Font de Castellfort RODRIGUEZ CULEBRAS «Castellfort. Ermita de Ntra Sra de la Fuente» en *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana*. Vol I. València 1983, pp 281-286.

71 Hi ha per la zona del Palancia diverses esglésies (Santa Ana de Segorbe; el mateix Santuari del Niño Perdido de Caudiel; l'església de Vall d'Almonacid, etc..) que ens parlen de la empremta de Perez Castiel i que caldria estudiar amb deteniment per a concretar eixes influències. Per a Perez Castiel, al qual se li atribueix, tot i amb reserves, la capella del convent de Sant Pasqual de Vila-real, vegeu ALDANA FERNANDEZ. «El arquitecto barroco Juan Perez Castiel» *B.S.C.C.* Tom XLIII(1967) pp 248-279; Tom XLIV(1968) pp 55-63 i 74-87.

72 Façanes amb columnes presenten, entre altres, les esglésies de Vinaròs, La Jana, Benicarló, Ares, Alcalá i Onda. Caldria també centrar alguns estudis sobre els diversos campanars, que en aquestos moments s'aixeequen de nova planta, alguns molt semblants entre ells, vegeu per exemple els de Moncofar, Xilxes, Bètxi, Tales, Vilavella, Eslida, Artesa, Ribesalbes, etc.. I també estaria interessant fer una anàlisi sobre els calvaris, dels quals en les nostres terres hi ha exemplars ben interessants com els de Bètxi, Sot de Ferrer, Les Coves, La Vilanova, etc.

73 Exemples d'esglésies de planta de saló o hallenkirche els trobem, entre altres llocs, a Ares, Portell, Vila-real, Sueras, Castell de Cabres, Cincorres, Ribesalbes, Sant Vicent de Cortes, Santa Barbara de Vilafranca, etc. A partir del treball d'ALDANA FERNANDEZ «Fray Jose Pina. Arquitecto del S. XVIII» *A.E.A.* 1958, pp 49-57, en el qual s'atribueix la planta de l'església de Vila-real a l'esmentat Pina, s'havia parlat que havia estat eixe frare qui havia «imposat» eixe tipus de planta a les nostres terres, però, pensem que també caldria tenir present la presència de nombrosos arquitectes d'orige aragonés per les nostres terres, com Nadal, Gonell i altres, per concretar millor l'aportació de Pina, tot i tenint present que eixe tipus de planta deriva de la Basílica del Pilar de Saragossa.

La bibliografia sobre les esglésies i ermites adscribibles al moment acadèmic es pot concretar, a banda de la ja esmentada més amunt en BAUTISTA GARCIA «Arquitectura de l'Academicisme a Vila-real». *B.S.C.C.* Tom LIV (1988) pp 109-148; RODRIGUEZ CULEBRAS, «El templo de Benicassim y su decoración pictórica» *Estudios Castellonencs* Tom II, 1984-85, pp 399-437; OLUCHA MONTINS i BERCHEZ GOMEZ «Benicasim. Iglesia parroquial y su entorno» en *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana*. València Vol I, 1983, pp 171-176; MARIN ROSAS «El templo parroquial de Sot de Ferrer» en *B.C.E.A.P.* nº 18 (1989) pp 39-53; CASANOVA «La iglesia parroquial de Cincorres» *Boletín Cincorres*. Cincorres 1981 s/p; OLUCHA MONTINS «Unes notes sobre l'església de l'Assumpció de Sorita» en *Miscel.lania dedicada a la memoria de Mossen Manuel Milian*. València 1991, pp 315-322; MONFERRER GUARDIOLA «Santa Bàrbera de Vilafranca i la seua ermita» *B.A.M.C.* nº 5 (1979-82) pp 5-13.

intervenció⁷⁴.

Evidentment, tot i disposar de diverses excelents síntesis generals a nivell de comunitat realitzades per J. Berchez, sobre tot pel que fa al moment acadèmic, en les quals es destaca la participació de Gilabert i Gascó, encara ens falta molt per conèixer⁷⁵.

Hom s'adonà, pel manifestat fins ara, que encara hi ha molt per fer pel que es referix a l'arquitectura religiosa. Però encara hi manca més en el civil, amb exemples interessants i sobre els quals cal anar a buscar informació en monografies diverses⁷⁶.

Sobre l'escultura és precis indicar que, la destrucció de la major part de les obres en fusta (imatges i retaules) per circumstàncies de la guerra civil, fa veritablement difícil l'estudi, tot i que siga tan sols aproximatiu, per la qual cosa necessitem moltes, moltíssimes precissions. Així és necessari concretar a grans trets les seues etapes, així com conèixer millor la importància efectiva

-
- 74 Arquitectes, entre altres, com Jacint Agusti, el qual treballa a Vall d'Uixó i Eslida; Jaume Asencio documentat a Castellfort i La Mata; Martí d'Àvaria, mestre de la catedral de Tortosa, el qual treballa a Sant Mateu; Josep Ayora amb activitat en Forcall i Cinctorres; Joan Barceló, mestre d'obres de les esglésies d'Aicàl, Torreblanca, Sant Jordi i Sant Pere de la Barçella; Jaume Bort, mestre de la catedral de Murcia i natural de Les Coves; Vicent Carbó, documentat a Benicarló, Castelló, Sant Jordi i Aicàl; Francesc Garafulla, mestre d'obres de Vistabella i La Jana; Josep Garcia, documentat a Benafèr, Caudiel i Xèrica; Pere Gonet, el qual treballa en Albocàsser, Ares, Lluçena i Castelló; Josep Herrero, Joan Ibañez; Joaquim Ibañez Garcia, el qual feu la traça de l'església de Benicàssim; Francesc Marzo, documentat en Sot de Ferrer, Altura i Segorb; Ferran Molinos; Joaquim Monfort; Joan Montañana el qual treballa en Caudiel i Montanejos; Andreu Moreno amb activitat documentada a Vilafamés, Cabanes, Serratella i Castelló; Antoni Nadal el qual treballa en Cantavella i Ares; Josep Palau documentat en Albocàsser, Cati, Morella i Salzedella; Bertomeu Rivelles Dalmau; Cristòfol Sales; Joan i Pere del Sol; Pere Villalave; etc.
- Referències sobre aquests arquitectes i mestres d'obres podeu trobar en OLUCHA MONTINS *Dos siglos de actividad artística en la villa de Castellón. 1500-1700 (noticias documentales)*. Castelló 1987 i del mateix autor «Unes notes sobre l'ermita de Sant Joan Nepumocé de la Serratella» *B.C.E.M.* n° 26. 1989, pp 63-68 i «Arquitectura i art a l'església de Sant Miquel de la Serratella» *B.C.E.M.* n° 45-46. 1994, pp 73-88; MIRALLES PORCAR «Els Esteller, de València, mestres d'obres de les esglésies de Culla, Atzeneta i Albocàsser. Capitulacions de la fàbrica de l'Església de Culla» *B.C.E.M.* n° 6. 1984, pp 7-22; FRANCES CAMUS «Juan Jose Nadal, constructor de l'Arxiprestal de Vila-real» *B.C.E.P.* 1985, n°1, pp 43-50; GARCIA GARCIA «La torre campanario de la Parroquia de la Asunción de Vall d'Uixó» *B.S.C.C.* 1943, pag 230; SEGARRA ROCA «San Pedro de la Barçella» *B.S.C.C.* 1951, pag 325; PUIG PUIG «Canteros en Cati» *B.S.C.C.* Tom XXIII (1947) pp 93-104, 290-298, 338-349; Tom XXIV (1948), pp 15-32 i 81-101.
- 75 BERCHEZ GOMEZ *Arquitectura barroca valenciana*. València 1993. Del mateix autor *Arquitectura y Academicismo*. València. 1987 i *Los comienzos de la arquitectura academica en Valencia: Antonio Gilabert*. València 1988.
- 76 Per a la ciutat de Castello vegeu OLUCHA MONTINS «Manifestacions artístiques al segle XVIII castellanenc» en *Isabel Ferrer i el seu temps. Castelló al segle XVIII*. Castelló 1993, pp 77-102 i del mateix autor «A propòsit dels tres-cents anys de l'edifici de l'ajuntament de Castello» *B.S.C.C.* Tom LXVI (1990) pp 35-74 i «Dos cents anys del Palau del Bisbe» *Castello Festa Plena*. Castelló Magdalena 1995, pp 58-60; SANCHEZ ALMELA «Dibujos conservados en el Archivo Municipal de Castellón» *B.S.C.C.* Tom LXV (1989) pp 105-152. Per a Vila-real BAUTISTA GARCIA «Arquitectura de l'Academicisme a Vila-real». *B.S.C.C.* Tom LIV (1988) pp 109-148. Per a Segorb GUERRERO CAROT «La Casa Cuartel de Segorbe 1788-1792» en *Penyagolosa III època* n° 4, 1985, pp 23-25.

d'alguns mestres i obradors; ens manquen treballs que profunditzen sobre el concepte de retaule molt extès per les nostres comarques durant la segona meitat del XVIII, les seues fonts d'inspiració, la influència de la escultura valenciana i catalana i posteriorment de l'academicisme etc. Com és habitual, la bibliografia és ben minsa, devent-se recórrer a monografies locals de tipus general que segueixen essent útils⁷⁷.

77 Tenim documentada a les nostres terres la presència d'escultors com Manuel Bisbal Mulet, el qual treballa en Cortes d'Arenos, Traiguera, Cabanes, Sant Mateu i Castelló; Nicolau Camarón, amb treballs en Segorb, Xèrica i Cartoixa de Vall de Crist; Juli Leonart Capuz el qual fa el retaule de la Cova Santa (Altura) i treballa en Castelló; Josep Cardona el qual fa el retaule del Santuari de la Balma de Sorita; Llatzer Catani amb activitat en Castelló i Alcora; Domènec Cuevas al qual se li atribueix el retaule del Santuari de Caudiel; Vicent Dols Ximeno, amb activitat documentada entre 1679 i 1723, treballant en Morella, Cati, Sant Mateu i El Boixar; Josep Domènec, el qual treballa a Benassal i Benlloc; Pere Ebrí, el qual fa el retaule major de Cati i treballa també en Vallibona; Josep Esbri amb treballs documentats en El Boixar i La Jana; Francesc Esteve, el qual amb Antoni Salvador (el Romano) fa el retaule major de la Font de la Salut de Traiguera; Josep Esteve Bonet, amb obra documentada en Castelló, Vila-real, Benicàssim, Vinaròs, etc...; Miquel Ferrer, el qual fa retaules per a Castellfort; Tomàs Granell amb obres a Castelló i Cortes d'Arenos; Josep Jiménez, qui feu el retaule major del monestir de Benifassà; Antoni Lopez, amb obra conservada a Castelló; Joaquim Llop Sansano; Pasqual Llopi; fra Lluç Manya; Josep Marco; Manuel Marco, el qual treballa el retaule de la Soletat de Nules; Baltasar Mateu qui treballa en Cincorres, Sorita i Castellfort; Cristòfol Maurat, amb activitat documentada a Castelló, Cabanes, Benasal i Sant Vicent de Piedrahita; Francesc Moliner, el qual treballa en la Jana i Cati; Jaume Molins, el qual feu el retaule major d'Almenara; Bertomeu Muñoz, qui treballa en Castelló, Alcalá de Xivert, Albocàsser, Ares, La Jana, Vinaròs i Cati.; Baptista Nicolau, amb activitat documentada a Vinaròs; la família dels Ochando; Francesc Sabater, qui treballa en El Boixar i Fredes; Maties Saera, el qual fa l'altar de les Ànimes de Cortes d'Arenos; Tomàs Sanchis, el qual treballà els altars de les dues parròquies de Vall d'Uixó; Josep Sancho, qui feu el retaule del Nom de Jesús d'Atzeneta; Agustí Sans, el qual fa retaules per a Castellfort, Vilafranca, Cartoixa de Vall de Crist i Vilafamés; Ignaci Vergara, amb activitat documentada a Castelló, Segorb i Vinaròs etc. Per a l'escultura i de caràcter general i a banda de les obres esmentades més amunt, cal veure, IGUAL UBEDA i MOROTE CHAPA *Obras de escultores Valencianos del Siglo XVIII*. Castelló 1945 i dels mateixos autors *Diccionario biográfico de escultores valencianos del siglo XVIII*. Castelló 1933. Per als retaules tot i que hi ha moltes observacions que no compartim, considerem interessant la lectura del treball de VILAPLANA «Gènesi i evolució del retaule barroc» en *Historia de l'Art al País Valencià*. Vol 2. Valencia 1988, pp 207-227. En concret sobre escultures de les nostres terres podeu veure ANDREU VALLS *El escultor Cristobal Maurat. 1755-1817*. Castelló 1957; VIVES AGOSTI i ESTEVE PITARCH «Estudio sobre dos retablos barrocos del Santuario de Ntra Sra del Niño Perdido de Caudiel» en *Penyagolosa* II època, nº 17, 1981, s/p; GASCO SIDRO «El Cristo yacente de la Sangre de Castellón» *Millars* VI 1979, pp 117-139; VILAPLANA ZURITA «Estipites y otras innovaciones formales en el Santuario de San Juan de Penyagolosa». B.C.E.P. nº 6-7. SANCHEZ GOZALBO «El escultor Vicente Dolz Ximeno» *Almanaque Las Provincias*. 1934, pp 411-416 i del mateix autor «Iglesia de Santa Maria de Castellón; el Altar Mayor» B.S.C.C. Tom LIII (1977) pp 144-160 i 365-395 i LIV (1978) pp 1-29; «La Iglesia de Nuestra Señora del Liedó y el escultor Pedro Ebrí» B.S.C.C. Tom XXV (1949) pp 94-125; EIXARCH FRASNO «El retablo de Ntra Sra de la Balma del año 1786» *Fulletó divulgatiu del II Centenari de la Creu Coberta*, nº 6. Sorita 1987; SOLANELLES ROCASEGAT «El Jesus Nazareno de Betxi» B.S.C.C. Tom XV (1943) pp 113-114; BUCHON CUEVAS «Consideraciones estilísticas sobre el arte del escultor valenciano Ignacio Vergara Gimeno (1715-1776)» A.A.V. LXVI 1985, pp 94-96; MARIN ROSAS «El retablo de la Arciprestal de Morella» en *Penyagolosa* III època nº 2, 1984, pp 8-9; OLUCHA MONTINS «Unes notes sobre els escultors Ochando» B.C.E.M. nº 49-50. 1995, pp 73-84 i del mateix autor «Unes notes a propòsit de l'església de la Sang de Vilafamés» en *Montornés*. La Pobla Tornesa nº 4 1994, pp 23-29; OLUCHA MONTINS i MINGUEZ CORNELLES «Iconografia de la silleria del coro de Nicolás Camarón en la Catedral de Seborbe» *Instituto de Cultura Alto Palancia*. Segorb, nº 1, 1995, pp 61-66.

Pel que fa a la pintura, i resolta definitivament la qüestió del naixement de Ribalta⁷⁸, coneixem a grans trets el desenvolupament general de l'activitat pictòrica valenciana durant el segle XVII, mercès als treballs de F. Benito⁷⁹, però ens manca un estudi concret referit a les nostres terres, amb exemples i artistes ben interessants, així com també sobre el paper que els gran centres del moment tingueren per al seu desenvolupament (Cartoixa de Vall de Crist, Catedral de Segorb, Arxiprestal de Castelló, etc...).

Si bé coneixem les figures de la primera meitat de segle al voltant de Francesc Ribalta, poc sabem d'altres pintors que treballaren per ací en la segona meitat del XVII i al llarg del XVIII⁸⁰ i quasi res sabem pel que fa a la

78 Un bon resum de la coneguda polèmica que presentava Francesc Ribalta com natural de Castelló, amb tota la bibliografia al respecte, es pot veure en KOWAL. *Ribalta y los ribaltescos. La evolución del estilo barroco en Valencia*. València 1985.

79 BENITO DOMENECH. «El Periodo de la Contarreforma en la pintura valenciana y los incios del naturalismo» en *Cimal*. Gandia nº 10, 1980, pp 33-42 i del mateix autor *Los Ribalta y la pintura valenciana de su tiempo*. Madrid 1987; «La pintura durant els segles XVI i XVII» en *Història de l'Art Valencià*. Tom II. València 1988, pp 61-103; «El primer naturalismo valenciano» en *El Siglo de oro de la pintura española*. Madrid 1991, pp 73-84.

80 Entre els pintors que tenim treballant per les nostres terres durant aquest període, a banda dels més propers a Ribalta com Castañeda, Bausa i Castelló, cal esmentar, Urbano Fos, Bertomeu Aranda, Isidor d'Arce, Miquel Ballester; Francesc Blasco; Ramon Campos, Joan Baptista Bayuco; Josep Conca; Josep Dols; Pere Donclarós; Josep Esparza; Jeroni Jacint d'Espinosa, Pau Pontons, Josep Orient; Miquel Fàbregat; Josep Ferrer; Antoni Guarch, Gaspar de la Huerta; Vicent Izquierdo; Cristòfol Llorens; Julià Mas; Lluís Mata; Antoni Melià; Josep de Mena; Francesc Mercer; Pasqual Mespletà; Victor Monserrat; Joan Moreno; Lluís Antoni Planes; Vicent Salvador Gómez; Agustí Sans; mossen Domènec Saura; Agustí Serra; Francesc Urquizu; Joan Zapata; Hilari Zaragoza; etc.

Referències sobre aquest pintors així com sobre algunes peces anònimes i d'altres del període en les nostres terres podeu veure a més a més de en les obres esmentades més amunt en BENITO DOMENECH «Urbano Fos, pintor valenciano del S. XVIII» A.A.V. 1981, pp 43-49 i del mateix autor «Mas sobre pinturas y pintores en el real Colegio del Corpus Christi» A.A.V. LXII, 1981, pp 90-92; ROSAS ARTOLA «Una pintura de Sat Roc falsament atribuïda a Francesc Ribalta» B.S.C.C. Tom LII (1976) pp 124-130; OLUCHA MONTINS «Urbano Fos; noves dades» *Penyagolosa*. L'epoca, nº 19, 1981 s/p; del mateix autor «Algunes dades mes sobre Urbano Fos en *Miscel.lania de textos en homenatge a les Normes de Castelló*. Castelló 1984, pp 105-107; «L'autoria del quadre de St Roc un repte per als investigadors» en *Diario Mediterraneo* 31-8-83; «Una panoràmica de l'art a la vila de Castelló entre 1500 i 1700» B.S.C.C. Tom LXIV (1988) pp 149-203; «Sobre unes obres del pintor Josep Orient» B.C.E.M. nº 30 1990, pp 4-8; «El convento de monjas capuchinas de Castellón. Notas sobre sus pinturas y esculturas» B.S.C.C. Tom LXVII (1991) pp 633-659; «Una obra de Joan Baptista Vayuco en el convent de Sant Martí de Segorb» B.S.C.C. Tom LXVIII (1992) pp 249-252; «Una pintura de Vicent salvador Gómez en l'arxiprestal de Santa Maria de Castelló» B.S.C.C. Tom LXIX (1993) pp »; «Sobre dos obras de Jose Vergara, conservadas en el Museo de Bellas Artes de Castellón...» B.S.C.C. Tom LXI (1985) pp 499-502; FITZ DARBI *Juan Sariñena y sus colegas*. València 1967. PEREZ SANCHEZ *Jeronimo Jacinto de Espinosa*. Madrid 1972.; ESPRESATI. *Ribalta*. Barcelona 1948; HUGUET SEGARRA *Los cuadros del pintor Francisco Ribalta existentes en Castellón*. Castelló 1913; GONZALEZ MARTI «Reflexiones sobre la Dolorosa de Sassoferato de la Basílica de Morella» en *Penyagolosa*, l'epoca nº 4, 1958, s/p; SANCHEZ GOZALBO «Arte en San Mateo. El Altar de la Pasión» B.S.C.C. Tom VII (1927), pp 161-171.; GASCO SIDRO «Los zurbaranes del convento de capuchinas de Castellón» A.A.V. LXII 1981, pp 50-55; RODRIGUEZ CULEBRAS «La Institución de la Eucaristía: Una importante obra de Luis Antonio Planes en el Plan de Renovación de la Catedral de Segorbe» *Instituto de Cultura Alto Palancia*. Segorb, nº 1, 1995, pp 89-94 i del mateix autor «Notas sobre algunos aspectos artísticos de la Cartuja de Vall de Crist» en B.C.A.P. nº 7 y 8, 1985, pp 131-152.

pintura al fresc i el paper dominat que desenvoluparen els Guilló, família de pintors que treballaren arreu per les nostres terres⁸¹. Quelcom més informats estem de Josep Camarón i de Joaquim Oliet⁸².

Molt poc, poquíssim s'ha treballat el coleccionisme del moment, que molta informació podria donar-mos respecte al gust i valoració de l'època i també poc conreu han tingut i tenen els estudis sobre fonts iconogràfiques i sobre l'art efímer⁸³.

Pel que fa a les arts industrials, quasi tot està per fer, en quant a orfebreria, reixeria i teixits. Més fortuna ha tingut la ceràmica, puix la manufactura d'Alcora ha estat objecte d'atenció nombroses vegades⁸⁴.

L'època contemporànea

Pel que fa a l'art del segle XIX fins als nostres dies, tal vegada la

81 Per a la família dels Guilló vegeu LOPEZ SANJUAN «Vicente Guilló pintor». *B.C.E.M.* n.º 31 (1990) 49-60 i n.º 32 (1990) 79-84. Un altre dels fresquistes que treballa a bastament per aci es Josep Vergara, per a aquest pintor vegeu RODRIGUEZ CULEBRAS «Las pinturas de Jose Vergara en la Catedral de Segorbe». *B.C.E.A.P.* n.º 11 (1986) pp 57-68, DAMIA GARCIA «Estudi iconogràfic de l'església major de Vila-real» *Estudis Castellonencs*, n.º 2 81984-85) pp 307-332, SARTHOU CARRERES «Los Vergara en Villarreal» *B.S.C.C.* Tom III (1922), pp 58-61. Per a Pasqual Mespleterà, el qual treballà a Cati, vegeu PUIG PUIG «Ermida de l'Avellà». *B.S.C.C.* n.º 19 (1944) pp 146-152.

82 Per a Camarón vegeu RODRIGUEZ CULEBRAS *José Camarón y Bonanad (1731-1803) Ein valenzianischer Maler zur Zeit Goya's*. Munchen 1968; i del mateix autor «Paisajes y escenas de género en la obra del pintor José Camarón» en *Millars II* (1975) pp 181-192; «Miscelanea de Arte Segorbino». *B.C.E.A.P.* n.º 9 (1986) pp 35-48; «Importancia del dibujo en la obra del pintor Jose Camaron» *B.C.E.A.P.* n.º 4 (1984) pp 37-48. Per a Oliet GASCO SIDRO «Oliet un fresquista castellonense en la agonía del barroco». *Millars IV* (1977) pp 67-88 i QUEROL ANGLÉS «L'art pictòric de l'ermita de Ntra Senyora del Socors de la Vila de Calig» *B.C.E.M.* n.º 7 1984, pp 79-86.

83 Els pocs treballs que a aquests aspectes s'han dedicat es poden resumir en els següents PEREZ MARTIN «inventarios de obras de arte. El Ilmo Sr D. Pedro Ginés de Casanova: su destacada y ejemplar afición a la pintura» *A.A.V.* XXII. 1936, pp 40-44; OLUCHA MONTINS «La pintura en les cases castellonques del segle XVII» *Estudis Castellonencs V*, 1992-93, pp 275-290; i del mateix autor «A propósito de un lienzo del Museo Catedralicio de Segorbe» *Instituto de Cultura Alto Palancia*. Segorb n.º 2 1985, pp 35-36; «D un gravat de Rubens» *B.S.C.C.* Tom LXVII (1991) pp 127-130; DAMIA BAUTISTA «Estudi iconogràfic de l'església major de Vila-real» *Estudis Castellonencs* n.º 2 1984-85 pp 307-332.; CODINA ARMENGOT «Notas para una iconografía de la Virgen del Lledó» *B.S.C.C.* XVIII (1943) pp 111-122; BORJA VILLEL «Simbología en la Font de la Salut» *Revista Traiguera*, n.º 57 (1981); MINGUEZ CORNELLS «Un ejemplo de la difusión del jeroglífico barroco; los emblemas de San Pablo de Albocacer» *B.S.C.C.* Tom LXV (1989) pp 403-413; MARIN ROSAS «El grabado, la estampa, los gozos, modelos iconográficos para la pintura ochocentista del Maestrazgo» *B.S.C.C.* Tom LXVI (1990) p 593-621; LORES MESTRES «Las Fiestas de Proclamación del rey Fernando VI en Peñíscola. 1796» en *B.C.E.M.* n.º 49-50 (1995) pp 23-44; LLUCH SANJULIAN «El «Niño de Pasión» como fuente de vida» *B.C.A.P.* n.º 7 y 8 1985, pp 159-168.

84 Vegeu més amunt nota 25.

inexistència d'obres remarcables haja produït que haja estat objecte de molt poca atenció, si bé darrerament els estudis pareixen interessar-se per aquest període⁸⁵.

Mostres arquitectòniques de gran valor i amb els diversos llenguatges del moment, -eclecticisme, medievalisme, modernisme (de segona mà i vinculat d'una banda al català i d'altra amb certa evocació de la secessió vienesa), casticismes, racionalisme, etc., etc...-, les hi ha als nostres pobles i ciutats, -pensem en Castelló, Vila-real, Vinaròs, Borriana, Lluçena, Almassora, Benicarló, etc...-, i d'algunes d'elles hi ha informació⁸⁶. Tanmateix, però, encara hi ha molt per fer, mancant-nos estudis sobre alguns dels arquitectes més interessants, dels quals tant sols coneixem els noms⁸⁷, així com necessitem catàlegs de les produccions i, com no, analitzar el que ha

---

85 Referències de caràcter general per aquest període cal cercar-les en els volums 5 i 6 de la *Historia del Arte Valenciano*, dirigida per V. Aguilera Cerni. València 1987 y 1988. Més en concret i centrades en les terres de Castelló cal veure GASCO SIDRO «Del Neoclasicismo al Modernismo» i RAMBLA ZARAGOZA i TORRENT ESCLAPES «El arte en el siglo XX», tots dos treballs dintre de *Historia de Castellon*. Levante de Castellon. València 1992 Tom II, pp 541-561 i 661-680

86 A banda de les referències, molt marginals, que hom pot trobar en les obres de PEREZ ROJAS *Art Decó en España*. Madrid 1900 i BENITO GOERLICH *La arquitectura del eclecticismo en Valencia*. València 1983 i *Arquitectura modernista valenciana*. València 1992, és precis tenir present, per a Vila-real GARCIA SALES, *Aspectes arquitectònics del Vila-real de primeries de segle*. Vila-real 1992; per a Onda AGUILELLA *Passejant per Onda*. Onda 1923; per a Benicarló ZARAGOZA CATALAN «La casa número siete de la calle Generalísimo» en *Catalogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana*. València 1983, Tom I, pp 163-167; per a Borriana PALOMERO ALMELA *Pell de Taronja, mig segle d'arquitectura a Borriana (1890-1940)*. Borriana. 1985, del mateix autor «Un recorrido por la arquitectura moderna de Borriana» en *Castello Festa Plena*. Castello Estiu 1989, pp 78-84 i BENITO GOERLICH «La arquitectura de 1890 a 1940» en *Burriana en su Historia*. Borriana 1987, Tom I, pp 347-365; per a Vinaros CATALAN FONT «Apuntes sobre el modernismo y su influencia en la arquitectura de Vinaròs» *B.C.E.M.* nº 12 (1985) pp 17-22; per a Castelló OLUCHA MONTINS «La arquitectura privada castellonense» *Castelló Festa Plena*. Castelló Magdalena 1996, pp 12-17; i SANTAMARIA *El parque de Ribalta*. València 1995.

Per als magatzems de taronja vid DOMENECH, E «L'arquitectura dels magatzems de taronja» en *La Fruita daurada*. València 1989, pp 90-120 i per a les estacions de ferrocarril AGUILAR CIVERA. *La estacion de Ferrocarril, puerta de la ciudad*. València 1988.

87 Hi ha tot un estol d'arquitectes i mestres d'obres dels quals ben poca cosa sabem, com son Vicent Belda i Selva; Josep Cuenca; Manuel Montesinos Arlandis; Salvador Fors; Manuel Montesinos Ibañez; Vicent Martí Salazar; Cristofol Sales; Carlos Spain; Jose Gimeno Almela; Josep Meyer, Francesc Maristany, Lluís Ros d'Ursinos, Cristòfol Sales, etc.. D'altres, en canvi tenim quelcom més sabut, així per a Demetri Ribes Marco (1875-1921), autor del edifici de Correus de Castelló, vegeu AGUILAR CIVERA *Demetri Ribes*. València 1980. Sobre Godofred Ros d'Ursinos, vide OLUCHA MONTINS «Unas notas sobre el teatro Principal de Castellón» *Estudis Castellonencs*. Castelló 1986 Tom III, pp 521-548 i CATALAN MARTI «El Carmen de Onda; un monasterio de carmelitas en la Plana de Castellón» en *Monjes y monasterios españoles*. Madrid 1995, pp 1173-1194. Per a Francesc Tomas Traver vegeu MONFERRER GUARDIOLA «El arquitecto castellanense Fco Tomas Traver» *B.C.E.M.* nº 28 (1989) pp 45-48. Per a Vicent Traver Tomas (1888-1966) vide CARCEL ORTIZ *Perfil biografico de D. Vicente Traver Tomas*. Castello 1967 i VILAR MOVELLAN «*Arquitectura del Regionalismo en Sevilla (1900-1935)*». Sevilla 1979.

estat la arquitectura castellanenca durant aquestes dues centúries i si ha produït quelcom interessant⁸⁸.

Panorama semblant hi ha pel que fa a l'escultura i la pintura. Per a l'escultura, cal cercar informació en obres generals, si bé hi ha monografies concretes sobre alguns autors més reeixits⁸⁹, tot i que de molts altres sols coneixem els noms, produint-se un gran desconeixement pel que fa a l'escultura del segle XIX en comparació amb l'escultura de la present centúria⁹⁰.

Quelcom més informació tenim pel que fa a la pintura, amb intents de síntesis per part de Gascó, Culebras i Rambla⁹¹, però, tanmateix, es precisa un estudi general puix el que predomina són monografies generals sobre artistes en concret⁹², aquells de major predicament, estant horfes

-
- 88 Res s'ha treballat sobre la introducció dels nous elements constructius, el ferro especialment, així com ben poc sabem de l'aparició de les evocacions medievalistes en l'arquitectura castellanenca. També hi ha pocs estudis sobre les innovacions urbanístiques i l'aparició dels plans d'eixamplament i sobre tot el que manca són catàlegs generals que, indubtablement, permeiran, a partir d'ells, encetar treballs. Sobre els catàlegs. Vide C.O.A.C.V. *La catalogacion del patrimonio arquitectónico en Castellón*. Castelló 1986. En el moment de redactar aquests fulls està a punt de publicar-se una Guia d'Arquitectures interessants de la ciutat de Castelló.
- 89 Són sobre tot dos els escultors que han generat més bibliografia, Ortells i Adsuara, ambdós de reconegut prestigi nacional (GASCO SIDRO i VIVES AGOST *Jose Ortells*. Castelló 1989; GONZALEZ ESPRESATI SANCHEZ «Estética de la «maternidad» en la escultura de Adsuara» *B.S.C.C.* Castelló Tom XXXIII (1957) pp 257-263; GASCO SIDRO *Adsuara. El hombre y el artista*. Castelló 1977; PERIS DOMINGUEZ *Juan Bautista Adsuara (1891-1973)*. Castelló 1991). Per a Joan Baptista Porcar com escultor cal veure PORCAR RIPOLLES *Trencs, moradures i verducs*. Castelló 1974. Per al nulenc Enric Giner, PERALES MARTI «El escultor y medallista Enrique Giner Canet». *A.A.V. València* Tom LXVI 1985, pp 105-107. Sobre els Viciano, escultors i imatgers vide PUERTO MEZQUITA «Los «santeros» Viciano» *B.S.C.C.* Tom XLIX (1973) pp 265-279. Per a Folia, l'escultor de Sant Jordi, vegeu FERRERES NOS *L'escultor J.B. Folia, un artista universal del Maestrat*. Mataró 1985. Per a Hervás, vid. TRAVER TOMAS «El ebanista Hervás» *B.S.C.C.* Tom XXIII pp 24-39.
- 90 Com esdevé en l'arquitectura, l'escultura del XIX s'inicia en ple neoclassicisme, decantant-se cap al 1875 vers el «verisme» i d'eixos escultors ben poca cosa sabem, aquest és el cas dels Bellver de Vila-real, Josep Cloostermans d'Alcora, Josep Trilles Badenes de Castelló i Modest Pastor de Morella. També ben poc coneixem d'aquells escultors que viuen a cavall dels segles XIX i XX i que recuperen el gust per una forma rotunda, per la monumentalitat tancada i per la severitat i gust dels nus mediterrànics com Enric Barchino, Manuel Carrasco, Francesc German, Josep Trilles, Josep Torres Gonzalez, Pasqual Amorós, Agusti Ballester Besalduch, Joan Bosch Pons, Daniel Esteller i d'altres com Francesc Michavila Paus, Tomás Colón, Carles Armiño, etc.
- 91 GASCO SIDRO «*Dos siglos de pintura castellanense*». Tèsi Doctoral. Universitat de València 1973.; RODRIGUEZ CULEBRAS «Sobre el Arte Hoy en Castellón». *Anuario del Colegio de Arquitectos*. Castelló nº 1 (1979) pp 57-63; RAMBLA ZARAGOZA «La década de los ochenta en Castellón: Primera revision sobre las artes plásticas» *Estudios Castellonenses* Tom V 1992-93, pp 491-532; RAMBLA ZARAGOZA *Seis poeticas figurativas en la plástica de Castellón*. Castelló 1990.
- 92 Farem esment tant sols d'aquelles obres que ens informen de pintors ja traspassats. Per a Mundina Villalave vegeu DAMIA BAUTISTA «Una Santa Faç» en *Semana Santa* Vila-real. 1989, s/p i «El Via-Crucis de l'Arxiprestal» en *Exagono* nº 373. Vila-real 1984, pp 23-25, també OLUCHA MONTINS «A propòsit de Bernat Mundina Milalave i un llenç adquirit per la caixa Rural Nostra Senyora de l'Esperança d'Onda» en *Miralcamp*. Butlletí d'estudis onders. Onda nº 5. 1989, pp

d'informació sobre un gran estol de pintors, en absolut menyspreables i que resten quasi del tot inèdits⁹³.

47-55. Per a Francesc Perez Dolz, tot i mancant d'una bona monografia, vegeu GONZALEZ ESPRESATI SANCHEZ «Las metamorfosis estéticas de Perez Dolz» *B.S.C.C.* Tom V (1924) pp 240-60 i GASCO SIDRO «Francisco Perez Dolz, pintor de contrastes». *Millars.I.* Castelló 1974, pp 163-178. Per a Rafael Sanchis Yago vid GARIN ORTIZ DE TARANCO «Rafael Sanchis Yago» *A.A.V.* Tom XLV 1974, pp 14-15 i GASCO SIDRO «Rafael Sanchis Yago» *B.S.C.C.* Tom L (1974) pp 242-270. Per a Rafael Forns Romans, nat a les Coves de Vinromà GASCO SIDRO «Rafael Forns, el primer impresionista de la Plana» *A.A.V.* XLVII 1976, PP 94-96. Per a Cristòfol Bou, mancat també d'un bon estudi vegeu PEREZ DOLZ *Cristobal Bou y la vocacion.* Barcelona 1946. Per a Vicent Castell GASCO SIDRO *El pintor Castell.* Castelló 1987. Per a Ramon Paus, GASCO SIDRO «In memoriam: Ramon Paus» *B.S.C.C.* Tom LI (1975) pp 170-179. Per a Joan Baptista Porcar, AGUILERA CERNI *Porcar.* València 1973; PUERTO MEZQUITA. *El pintor Porcar, su vida y afanes.* Castelló 1964; PERIS DOMINGEZ *Porcar, exposicion antológica.* Castelló 1991. Per a Gabriel Puig Roda vegeu GASCO SIDRO *Puig Roda.* Barcelona 1985. Per a Francesc Gimeno Baron PERIS DOMINGUEZ *Gimeno Baron, exposición antológica.* Castelló 1990. Per al recentment traspasat Josep Maria Doñate RAMBLA ZARAGOZA *El surrealismo plástico de J.M. Doñate.* Castelló 1992 i per al també mort recentment Vidal Serrulla PUERTO MEZQUITA *Vidal Serrulla.* Castelló 1972.

- 93 Cenyint-nos únicament a aquells ja traspasats,ensem seria interessant que es realitzaren treballs sobre els Cruella de Morella, Julià Mas, Ricart Montesinos, Jose Simon Hernandez, Emilio Aliaga Romagosa; Vicente Ferrer Alambillaga, Jesus Marti Martin, Vicent Renau; Josep Armengot Colás, Joan Bosch, etc, etc.

(*)Revistes citades abreviadament:

B.S.C.C.	Boletín Sociedad Castellonense de Cultura. Castelló
B.C.A.P	Boletín Centro Estudios del Alto Palancia. Segorb
B.C.E.M	Boletín Centro Estudios del Maestrazgo. Benicarló
B.C.E.P	Boletín Centro Estudios La Plana. Castelló
B.A.M.C.	Boletín Amigos Morella y su Comarca. Morella
B.S.E.E.	Boletín Sociedad Española de Excursiones. Madrid
A.E.A.	Archivo Español de Arte. Madrid
A.A.V.	Archivo de Arte Valenciano. València